هر نسخهٔ که مهر و امضای مصنف ندارد سرقت است

کتاب

# فارسي جديد جلد دوم



زبان و آداب و رسوم اهل ایران



تصنيف سيد محمد علي ايراني

پروفیسر فارسي نظام کالج حیدرآباد دکن

سنه ۱۳۳۷ هجري

بمباشرت منشي محمد اسمعیل منیجر

در مطبع انوار احمدي بزيور طبع آراسته گردید

TO

# AMINA ETHEL M. POPE SAHIBA

L. R. A. M., A. R. C. M., &c., &c.

Principal, Muslim Girls' School, Lucknow,

AS

LIGHT BUT SINCERE TOKEN OF FRIENDSHIP

AND

IN ADMIRATION OF

GIFTED ABILITIES & COMMAND OF VARIOUS LANGUAGES AND HER NOBLE EFFORTS TO AMELIORATE THE CONDITION OF HER MUSLIM SISTERS

AND

all she has done and is doing to educate them

THAT

*Have endeared her to every heart*
*Within her short stay in India*

AND

In recognition of her sisterly devotion to his wife

THIS WORK IS

**Dedicated with her kind permission**
**With feelings of the greatest respect and brotherly affection**

BY

**AGHA SYED MAHOMED ALI.**

# فارسی جدید

## جلد دوم

### سرگذشت میرزا عباس خان ایرانی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ علی محمد وآلہ واصحابہ الطیبین

وبعد بر ضمیر منیر دانشمندان مملکت ہندوستان مخفی نماند کہ سلطنت ابد مدت دکن کمال اہتمام را در ترقی السنۂ شرقیہ دارد بخصوص اعلیٰ حضرت اقدس ہمایون میر عثمان علی خان بہادر نظام الملک آصف جاہ خلد اللہ ملکہ وسلطانہ ذوق مخصوص بہ زندہ نگاہ داشتن زبان اجدادی رسمی مے باشد۔

حضرت اجلّ امجد اشرف آقاے نواب یوسف علیخان سالار جنگ مدار المہام بہادر ہم توجّہ مخصوص بہ ترویج معارفِ شرقیّہ اظہار مے دارند لہذا این احقر ہم محض تشکّر نعمتِ این دولت ابد مدّت بہ تصنیفاتِ فارسی و رفع نقائص آن زبان در این مُلکِ (ہند) شروع نمودم۔ ہر سہ اشتباہ فارسی ہند یعنی اشتباہ در تلفظ و اشتباہ در استعمال کلمات و اشتباہ در ترکیب جملہا را در این بعد بیان نمودم۔

امیدوارم تلامذۂ فارسی ہند قدر خدمتم را بدانند و بدعاے خیر یادم کنند*۔

# بابِ اوّل[1]

روزِ دوم عیدِ نوروز بود که این بنده میرزا عباس خان صبح
زود از خواب برخاستم وضو گرفتم نماز خواندم چاے و نهارِ غلیان[2]
خوردم و نشستم لباس مے پوشیدم که بعید و بازدید عیدِ دوستان
بروم ناگاه صداے درِ خانه[3] بگوشم خورد بعد صداے کفش
شنیدم مثل این که کسے میرود و در را باز کند درِ کوچه باز شد

---

[1] در حاشیه پاے صفحات معنی آن الفاظ را مے نویسیم که در کتب لغت نیست و
بتکلّم فصحاے ایران مستعمل ست۔ لغات مشکلهٔ اشعارِ این کتاب در کتب لغت
موجود است و مدرّسین براے تلامذه بیان خواهند نمود۔

[2] نهارغلیان چیزے که صبح میخورند و در هند آن را ناشته مے گویند۔ در فارسی
ناشته قسمے از گرسنگی است۔ مثلاً اگر کسے وقتِ ظهر بگوید من ناشتا هستم معنیش
این ست که از صبح تا حال هیچ نخوردم۔

[3] در فارسی درِ شهر را دروازه مے گویند و باقی درها را در خوانند مثل درِ اطاق و درِ
دریچه۔ در هند هر در را دروازه گویند و این یکے از اغلاط فارسیِ هند است۔

وابستہ شد خواستم صدا کنم "سگے بود" کہ بندہ زادہ پیدا شد پاکتے بمن داد نگاہ کردم دیدم روے تمر مہر پست خانۂ شیراز بود فہمیدم فراش پست آوردہ سجع مہر روے پاکت را خواندم این بود "عبدہ الراجی محمد" فہمیدم پاکت پسر عموئیم آقا میرزا محمد خان است باز کردم کاغذ ذیل در آن بود۔

فدایت شوم۔ اے یار دلنواز و اے محبوب چارہ ساز مصرع
چہ روے دادہ کہ دل برگرفتی از شیراز؟ این پیر ضعیف را قوت سفر دور و دراز و طے منازل نشیب و فراز نماندہ ولی حضرت را کہ بحمد اللہ جوانی و مساز و در کامرانی بر رُہ و باز است چہ شدہ است کہ نہ یادت آید

---

؎ پاکت را در ہند لفافہ گویند۔ ؎ تمر یا تمبر را در ہند ٹکٹ خوانند۔ ؎ سجع مہر عبارت روے مہر است۔ ؎ عبدہ الراجی یعنی بندۂ امیدوار خداست در ایران روے اغلب مہرہا قبل از اسم این عبارت عربی را محض تبرک میکنند۔ در ایران امضا روے مہر نام خالی است مثل اینکہ میرزا محمد خان محمد خالی نوشتہ مے شود و لے در ہند تمام القاب درج مے شود نقل این کہ در مثال مذکور میرزا و خان ہم ہمرہ محمد می آیند۔

از اصفهان و نه شیراز + اگرچه بهارِ طهران نمگداز است ولے چون بهار
شیراز جنّت طراز نیست امیدواریم که باز از لطفِ پروردگار بی نیاز
دیدهٔ ما به زیارتِ جمالت باز گشته دل چون صعوه از چنگالِ فراق
چون باز رهائی یابد- اے ترا ما همچو محمود و توئی مارا ایاز +
زیاده ایّام عزّت دراز باد- (محمد)

اگرچه این کاغذ در فصلِ دیگر بمن مے رسید این قدر اثری کرد که در
ابتداے بهار نمود- طراوتِ هوا و خیالِ سبزی و لطافتِ راهها و
دیدنِ زاینده رود[1] اصفهان و ملاقات دوستان اثرِ کاغذ را در دلِ
من خیلے[2] زیاد نمود- بنا کردم لباس پوشیدن لیکن خودم را میانِ
طهران و اصفهان توی[3] دُرشکه[4] مے دیدم و یا در بیشهٔ سی و سه پل[5]
مشغول خرامیدن بودم- لباس پوشیدم و از خانه بیرون آمدم

---

[1] زاینده رود رودخانه ایست در اصفهان- در سفر شیراز عبور از اصفهان لازم است-
[2] خیلے در فارسی جدید بمعنی بسیار است و بسیار استعمال میشود- [3] توی در فارسی
جدید بمعنی درون است و بسیار استعمال میشود- [4] دُرشکه را در هند گاڑی فیٹن گویند-
[5] سی و سه پُل نام پلے است در اصفهان-

در کوچہ راہ سیر فتم ولے عوض در و دیوار ہائے کوچۂ حافظیہ شیراز مقابل من مجسّم بود این شعر شیخ را می خواندم شعر خوشا تفرّج نوروز خاصہ در شیراز + کہ بر کند دل مرد مسافر از وطنش + تا ظہر بدیدہ و بازدید اقربا و دوستان مشغول بودم و برائے نہار[1] برگشتم منزل- اول از دیوان لسان الغیب تفالی زدم این غزل بر آمد غزل

یوسف گم گشتہ باز آید بہ کنعان غم مخور
کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور

این دل غم دیدہ حالش بہ شود دل بد مکن
وین سر شوریدہ باز آید بسامان غم مخور

دور گردون گر دو روزے بر مراد ما نگشت
دائما یکسان نماند حال دوران غم مخور

گر بہار عمر باشد باز بر طرف چمن
چتر گل بر سر زنی اے مرغ خوشخوان غم مخور

ہان مشو نومید چون واقف نۂ از سر غیب

---

[1] نہار و ناہار غذائے ظہر است-

باشد اندر پردہ بازیہاے پنہان غم مخور
ہر کہ سرگردان بعالم گشت وغمخوارے نیافت
آخر الامر او بہ غمخوارے رسد ہان غم مخور

در بیابان گر بشوقِ کعبہ خواہی زد قدم
سرزنشہا گر کند خارِ مغیلان غم مخور

حالِ ما در فرقتِ جانان وابرامِ رقیب
جملہ میداند خداے حال گردان غم مخور

اے دل ار سیلِ فنا بنیادِ ہستی بر کند
چون ترا نوح است کشتیبان ز طوفان غم مخور
گرچہ منزل بس خطرناک است و مقصد ناپدید
ہیچ راہے نیست کو را نیست پایان غم مخور

شمعِ بزمِ آفرینش شاہِ مردان ست و بس
گر توئی از جان غلامِ شاہِ مردان غم مخور
حافظا در کنجِ فقر و خلوتِ شبہاے تار
تا بود وردت دعا و درسِ قرآن غم مخور

درین تعطیل شوق سفر مرا از یاد کرد نهار خوردیم و بعد ازان
با اهل خانه ام گفتگوی ذیل واقع شد۔

گفتم "خانم! دلم هوای سفر کرده گمان میکنم اگر تا شیراز بروم و با اقربا
و دوستانِ آنجا تجدید دیدار نموده برگردم بد نیست اگر با همه اهل بوده
شما و اطفال را هم میبردم و مسافرت طولانی میکردم اما حالا که تعطیلات
نیست تنها میروم و زود برمیگردم تا که دیگر کاری به شیراز نداریم
پس خوب است آن یک تکهٔ ملک را هم بفروشیم و سهمِ طهران را
درو سه تا خانه بخریم فایده اش بیشتر است"۔

اهل خانه گفت "شما که میخواستید در این فصلِ بهار بیسترتان از زن
به بیهیه حالا سفری شدید۔ اگر زود برگردید مطلبی نیست ملک را بفروشید
چند روزی اگر از طهران بیرون بروید بد نیست ممالک مشلوق است
شما هم که اختیارِ زبانِ خودتان را ندارید"۔

گفتم "از جهتِ زبان طهران و اصفهان و شیراز فرقی ندارند
من هرکجا باشم حرفِ حق میزنم شاید شیراز بدتر از طهران است

سلہ تکہ قطعہ ۔ سلہ مشلوق بے نظم۔

من کہ صرف یک دفعہ شیراز را دیدم ولے این۔ وزہا ازان خیلے بد تعریف[1] مے کنند۔ می گویند تا بگوئی چہ[2] کہ مے گویند مشروطہ خواہی[3] بابی[4] شدی لیکن من بیش از یک ماہ آنجا نے مانم صلۂ رحیم بجا مے آرم ملک مان را مے فروشم و برمے گردم"

اہل خانہ جواب داد "یک مرتبہ دیگر ہم از خواجہ تفال بزنید استخارہ ہم بکنید اگر خوب آمد برو بہ شما را بخدا سپردیم"۔

فرستادم پیش آقا شیخ مرتضے پیش نماز محلہ استخارہ کرد خوب آمد وانہ دیوانِ خواجہ ہم تفال زدیم این غزل آمد غزل

---

[1] بد تعریف مے کنند یعنی خیلے بد مے گویند۔

[2] تا بگوئی چہ یعنی تا ذرہ اظہارِ مخالفت بکنی۔

[3] مشروطہ خواہ طالبِ سلطنتِ مشروطہ (حکومت دستوری)

[4] بابی دین جدیدی است کہ قریب ہفتاد سال قبل در ایران پیدا شد۔ میرزا علی محمد شیرازی ادعاے پیغمبری نمود و لقب باب بخودش داد۔ در ایران دشمنان مشروطہ مشروطہ خواہان را متہم بہ بابی مے نمودند۔ تا بلکہ مشروطہ در ایران جاری نشود و لے آخر جاری شد۔

فکرِ بلبل ہمہ آن ست کہ گل شد یارش
گل در اندیشہ کہ چون عشوہ کند در کارش
دلربائی ہمہ آن نیست کہ عاشق بکشند
خواجہ آن است کہ باشد غمِ خدمتگارش
جاے آن است کہ خون موج زند در دلِ لعل
زین تغابن کہ خزف می شکند بازارش
بلبل از فیضِ گل آموخت سخن ورنہ نبود
این ہمہ قول و غزل تعبیہ در منقارش
آن سفر کردہ کہ صد قافلہ دل ہمرہ اوست
ہر کجا ہست خدایا بسلامت دارش
اگر از وسوسۂ نفس و ہوا دور شوی
بے شکے رہ ببری در حرمِ دیدارش
اے کہ از کوچۂ معشوقۂ ما می گذری
با خبر باش کہ سر می شکند دیوارش
صحبتِ عافیت گرچہ خوش افتاد اے دل

جانبِ عشق عزیز است فرو مگذارش

صوفی ار سرخوش ازین است که کج کرد کلاه

به دو جامِ دگر آشفته شود دستارش

دلِ حافظ که به دیدارِ تو خوگر شده بود

ناز پرورد وصال است مجو آزارش

شاهد[1] ش را هم خواندیم آن هم مناسب سفر بود و بعد

اهلِ خانه پرسید "کے خیالِ حرکت دارید"۔

گفتم "این ایّام چندین گاری پست را زدند با قافله رفتن بهتر

است از دو رشکه و کالسکه[2] فردا مے روم کاروانسرا مے بینم قافله

سنگین برائے اصفهان مے رود یا نه"

همین که عازم مسافرت شدم رفتم در اطاقِ تحریر جواب

کاغذ شیراز را این طور نوشتم۔

قربانت گردم رقیمه مودّت نشان در بهترین آوان رونق بخشِ

---

[1] شاهد غزل بعد از غزل فال است۔

[2] کالسکه را در هند بردم گاڑی خوانند۔

دیدگان گردید و چون بوے پیراهنِ یوسفِ کنعان رُوح و ریحان
به این دلِ ناتوان بخشید۔

مهرت اے دوست مقیم است مرا در دل و جان
شوق گویدنه بحدّیست که آید به بیان

حال که هواے سردِ زمستان نهان و بهارِ فرح بار عیان
گردید با کمال تشکّر و امتنانِ از طهران به اصفهان و ازان جا
به شیراز میتوانم خواهم رسید متعلّقانِ بنده از خورد و کلان
خدمتِ جنابِ عالی سلام فراوان و اظهارِ ارادت نمایان
میرسانند۔ زیاده ایّامِ اجلال بے پایان باد۔ عباس

## بابِ دوم

بارے آن روز شب شد و چهار[۱] از شب رفته شام خوردیم

[۱] چهار از شب ۔ اعنی چهار ایران است که قریب ساعت ده هند
مے شود در ایران ساعت باعتبار اغروب کوکب مے کنند و همان وقت
ساعتِ دوازده است۔

د خوابیدیم نزدیکِ صبح خواب دیدم عرصات قیامت برپا شد
تمام مردم برائے دادنِ حساب اعمالِ شان حاضرند وحشت
و هیبتِ تمام مردم را فرا گرفته از شدّت گرما همه عرق مے ریزند
ناگاه فرشتگان تختے آورده گذاشتند دیک مردِ نورانی آمده
برآن تخت نشست من فهمیدم که آن مرد پیغمبر (ص) ما است
هر طورے بود خودم را به آن حضرت (ص) رساندم و عرض
کردم یا رسول الله بنده از اُمّتِ حضرت هستم مرا دو دوتر از
همه شفاعت بکن که خیلے تشنه ام زود به آبِ سلسبیل برسم
فرمودند تو از اهلِ قرنِ[1] چندم هجرت هستی؟ عرض کردم در اوائلِ
قرنِ چهاردهم در دنیا بودم - فرمود مسلمانانِ قرنِ چهاردهم در شرع
مے گفتند مسلمانِ حقیقی نبودند - از این کلام چنان مایوس شدم
و بر و خشتم افتاده که فوراً بیدار شدم و در تعبیرِ خوابم متفکّر
بودم دو باره خوابم برد خواب دیدم و در شیراز هستم و یک اسپ

[1] قرن اینجا صد سال است وسی سال راهم یک قرن گویند۔

کُہرِ خوبے خریدم و دو شاخ بیرون آوردم۔ صدائے اذانِ مسجد محلّہ مرا بیدار کرد۔ غرقِ دریائے حیرت شدم کہ آیا تعبیرِ این دو خواب من چیست پا شدم نماز خواندم یک جزوِ قرآن ہم خواندم بعد از دیوانِ لسان الغیب تفاؤل زدم این غزل آمد غزل

دیدم بخواب دوشش کہ دستم پیالہ بود
تعبیر رفت کار بدولت حوالہ بود

چہل سال رنج و غصہ کشیدیم و عاقبت
تدبیرِ ما بدستِ شرابِ دو سالہ بود

آن نافۂ مراد کہ میخواستم ز غیب
در چینِ زلفِ آن بتِ مشکین کلالہ بود

از دست بُردہ بود و جودم خمارِ عشق
دولت مساعد آمد و مے در پیالہ بود

نالان و داد خواہ بہ میخانہ مے زدم
کانجا کشادِ کارِ من از آہ و نالہ بود

---

سلہ کُہر اسپِ سرخ رنگ است کہ در ہند آن را سُرنگ گویند۔

خون میخورم ولیک جای شکایت است
روزیٔ ما ز خوانِ کرم این نواله بود

بر طرفِ گلشنم نظر افتاد وقتِ صبح
آن دم که کارِ مرغِ چمن آه و ناله بود

هر کو نکاشت مهر و ز خوبی گلی نچید
در رهگذارِ بادِ نگهبانِ لاله بود

آتش فگند در دلِ مرغان نسیمِ باغ
زان داغ سر بمُهر که بر جانِ لاله بود

دیدیم شعرِ دلکشِ حافظ بمدحِ شاه
هر بیت ازان سفینهٔ ازصد رساله بود

آن شاهِ تند حمله که خورشیدِ شیرگیر
پیشش بروزِ معرکه کمتر غزاله بود

ازاین غزل چیز حسابی نفهمیدم پاشدم[۱] رفتم تا خودم را نجات

[۱] پاشدم برخاستم۔

حاجی میرزا تقی معبر برسانم از قضا در بیرونیش باز بود رفتم تو دیدم
نشسته است تعبیرنامهٔ ابن سیرین را مطالعه می کند هر دو خوابم
را گفتم. جواب داد "خواب اوّلت که معلوم است محتاج به تعبیر
نیست. امّا تعبیر خواب دوم این است که بیشتر از خواهی رفت
اسب تعبیر به زن می شود و آنجا زن خواهی گرفت و شاخ
درآوردن علامت پشیمانی بعد است آیا نشنیده یکی به یکی
می گوید از پشیمانی شاخ درآوردم".

از تعبیر حاجی معبر مبهوت شدم خداحافظی کردم و بیرون
آمدم در راه فکر کردم دیدم برحسب قواعد تعبیر درست گفت ولی
من که زوجهٔ مطبوعه دارم اولاد هم دارم سرم هم که فراغ نمی خواهد که زن
دیگر بگیرم خودم را توی شر بیندازم. چون یک وقت کتاب تعبیر
ابن سیرین را مطالعه کرده بودم یادم آمد نوشته بود تعبیر خواب
به مناسبت می شود مثل این که اگر کسی خواب ببیند شیر خورده
است عالم می شود زیرا که شیر غذای جسم است تعبیر به علم که غذای
روح است می شود و اگر کسی در زمستان در خواب ببیند

آتش را گرفته است چون گیرش[1] مے آید زیرا دران فصل
آتش برائے گرم شدن مطلوب است وہرگاہ در تابستان
آن خواب را بہ بیند روز دیگر جانور گزندہ دستش را مے گزد
زیرا در تابستان آتش مطلوب نیست ولے درصورتیکہ
خواب بینندہ قبل از خواب در خیالِ شیر و آتش نباشد
و اگر قبل از خوابیدن خیلے در خیالِ شیر باشد ممکن است
بعد از خواب قوۂ متخیلہ اسش صورت شیر را در خیالش
بیاورد۔ چون من قبل از خوابیدن در خیالِ سفر و اسپ
بودم ازین جہت خوابِ شیر از و اسپ را دیدم امّا در بابِ
شاخ در آوردن ہرچہ فکر کردم چیزے بنظرم نیامد۔

بعد از مراجعت بخانہ دیوانِ قاآنی را باز کردہ یکے از
قصائدِ بہاریہ اسش را کہ چند بیتش درجِ ذیل است
خواندم و خیلے حظ کردم۔ قصیدہ

[1] گیرش مے آید۔ بدستش مے آید۔

نسیم خلد می وزد مگر ز جویبارها

که بوی مشک میدهد هوای مرغزارها

فراز خاک و خشتها دمیده سبز کشتها

چه کشتها بهشتها نه صد نه ده هزارها

به چنگ بسته چنگها به نای بسته نگها

چکاوها کلنگها تذروها هزارها

ز نای خویش فاخته دو صد اصول ساخته

ترانها نواخته چو زیر و بم تارها

[illegible]

به برگ لاله ژالها چو در شفق ستارها

فگنده اند همهمه کشیده اند زمزمه

بشاخ سرو و بن همه چه کبکها چه سارها

نسیم روضهٔ ارم جهد به مغز دمبدم

ز بس دمیده پیش هم بطرف جویبارها

بهارها بنفشها شگوفها شقیقها

شها مها مجستها ارا کها غرارها

ز هر کرانه مستها بدستها پیالها

ز مغز مے پرستها فشانده مے خمارها

ز ریزش سحابها بر آبها حبابها

چو جوے نقره آبها روان در آبشارها

فراز سرو بوستان نشسته اند قمریان

چو مقریان نغز خوان به زمردین منارها

فگنده اند غلغله دو صد هزار یک دله

بشاخ گل سپیده گاه ربیع امصارها

درختهاے بارور چو اشتران باربر

همے ز پشت یکدگر کشیده صف قطارها

مهار کش شمال شان سحاب هار حال شان

اصول شان عقال شان فروع شان مهارها

بعد چند نفر بدین عید بنده آمده بودند بنده زاده

گلاب پاشش آورد بهمه گلاب داد نوکرها چاے و قلیان و

شیرینی و مرکبات آوردند مہمانہا نیم ساعت نشستند
در رفتند من ہم پا شدم رفتم در کاروان سرا تحقیق کردم
معلوم شد روزِ چہاردہم حمل یک قافلہ سنگین بہ شیراز
مے رود جمعے از زوارِ عتباتِ عالیات ہم دران قافلہ
ہستند کہ مے خواہند از راہ بوشہر مشرف شوند۔ با جلودار[1]
کرایہ یک تا کجاوہ براے خودم و دو مال سر نشین براے
آدمہایم دررفتم[2] کہ مارا تا اصفہان برساند برگشتم خانہ
و سفارشِ اسبابِ سفر نمودم۔

## باب سوم

در اوایلِ عید مطلب تازہ واقع نشد کہ قابلِ عرض
باشد مگر روزِ پنجم کہ بازدید حاجی حسین علی سپہدائی رفتم

---

[1] جلودار کسے است کہ قاطر یا اسب زیادی دارد کرایہ مے دہد۔
[2] دررفتن طے کردن۔

در ضمنِ صحبت گفت "در سفرِ مکّہ پارسال با یک نفرِ ہندی
کہ اہلِ لکھنا ہور[1] بود خیلے دوست شدم اسمش علی حسین
صاحب بود فارسی حرف مے زود ولے لہجہ اشش جور دیگر
بود خیلے خشن و زمخت[2] حرف مے زد مثلِ لہجۂ ما شیرین و
نرم نبود در یک مدرسۂ بزرگِ ہند فارسی را تا درجۂ منشی فاضل
خوانده امّا حرف کہ مے زد الفاظش فارسی بود و ترکیبش
اغلب بے معنی خیلے مے شد من حرف مے زدم او
نمے فہمید یا چیزِ دیگرے مے فہمید یک روز در مکّۂ معظمہ ازاو پرسیدم
"آقا! شما در مکّہ با کسے آشنائی[3] دارید" دیدم خندید
و دستہایش را جفت کرد و گفت "آقا! من ازاین کارہا
نمے کنم" نمے دانم از حرفِ من چہ فہمید کہ آن طور جواب
داد با ہم خیلے دوست شدیم قرار شد کاغذ ہم بنویسیم

[1] لکھنا ہور لکھنؤ۔ [2] زمخت خشن۔
[3] آشنا در فارسی بمعنی ابتدائی دوستی است و در ہند بمعنی تعلّق حرامِ زن و مرد۔

امروز یک کاغذ از ایشان رسید این ست"۔

کاغذ را او بہ من خواندم عبارتش این بود۔

جناب من۔ السلام علیکم۔ الحمدللہ من بخیریت ہستم و خیریت شمارا از خداوند کریم نیک مے خواہم۔ از ملاقات با شما در سفر مکہ بسیار خوش شدم و از مہربانی شما شکریہ ادا مے کنم دیروز یک اشتہار در یک اخبار فارسی خواندم کہ حسین علی نامی کتابے در آداب و اخلاق ایرانیان تصنیف نمودہ گمان کردم شما ہستید اگر یک جلد برائے من بفرستید متشکر مے شوم فقط

خاکسار علی حسین عفی عنہ

سر پاکٹ آقا را با غین (آغا) نوشتہ بود کہ در ایران بہ زن مے نویسند۔ اوقات پسر دائی از دو لفظ خیلے تلخ شدہ بود یکے آغا و یکے مشکور[1] خیال کرد عمداً نوشتہ است و لے

---

[1] مشکور کسے است کہ متشکر شکریش را بجا مے آورد مثل این کہ خدا ے منعم مشکور است و ما شاکر یا متشکر۔

من که چند زبانِ خارجه می دانستم فهمیدم که بیچاره عمداً نه نوشته
است بلکه الفاظِ فارسی مستعمله در اردو را در زبانِ فارسی استعمال
کرده و طرزِ جملها را هم از زبانِ خودش ترجمهٔ لفظی نموده مداد
از بغل در آوردم و کاغذِ مذکور را این طور تصحیح کردم۔

عرض می شود۔ (یا فدایت شوم) انشاء اللہ تعالی
مزاجِ مبارک جنابِ عالی را ملالے نیست هرگاه از حالِ
مخلص بخواهید بحمد اللہ سالم هستم۔ از ملاقات با جنابِ عالی در سفر
مکّه بسیار خوشحال شدم و از مرحمتِ عالی تشکّر اظهار میدارم دیروز
[illegible] در یک روزنامهٔ فارسی خواندم که حسین علی نامے
کتابے در آداب و اخلاقِ ایرانیان تصنیف نموده گمان کردم
شما هستید اگر یک جلد برائے من بفرستید متشکّر میشوم۔ والسّلام

ارادت کیش علی حسین

به حاجی پسرِ دائی دادم و گفتم این طور مے خواست بنویسید
غرضش اظهارِ اخلاص بشما بوده و نیز خواهش کردم هر وقت کاغذ
از رفیق هندیش بیاید به من نشان بدهد۔

همان روز تقویم رقمی[1] را باز کردم به بینم روزِ چهاردهم حمل برای سفرِ خشکی خوب است یا نه اگرچه می دانستم قافله که این همه مسافر دارد در ساعتِ نحس حرکت نمی کند ولی احتیاط کردم و بعد از تفحص در جدولِ اولِ تقویم دیدم ساعتِ خوب است امّا همین که بنده زاده تقویم را در دستم دید گفت "از دوستی آقای منجم باشی باید فائده بُرد و از ایشان باید خواهش کرد زایچه بکشد و یک ساعت بسیار خوبی برای سفرِ جنابِ عالی معیّن کند۔"

رایش را پسندیدم و همان روز بعد از ظهر برای دیدنِ آقای منجّم باشی رفتم و در ضمن خواهش نمودم زایچه کشیده یک روز و ساعتِ خوبی برای سفرم مُعیّن کند قبول فرمود و روزِ نهم حمل رقعه فرستاد و صورتِ زایچه در جوف آن بود

[1] تقویم رقمی قسمی از تقویم سالانه ایران است که با حروفِ ابجد نوشته می شود قسمی دیگر تقویمِ فارسی است که به عبارتِ فارسی نوشته می شود۔

نوشته بود در روز چهاردهم چندان تعریف ندارد در روز بستیم قمر در
برج منقلب[۱] است و آفتاب در شرف[۲] است زهره
که سعدِ اصغر است با مشتری که سعدِ اکبر است نظر تثلیثی[۳] دارند
زحل رجعت دارد و مریخ در اقامت عطارد با آفتاب
نظرِ تسدیسی دارد و سائر نظرات هم موافق سفر بند
طالع سه ساعت به غروب مانده برجِ سرطان است

---

[۱] منقلب برج اول است۔ ہر فصل سه برج دارد که مجموع چهار فصل دوازده برج است که یکسان باشد۔

[۲] شرفِ آفتاب در درجهٔ نوزدهم حمل است۔ ہر کوکب از هفت سیاره در درجهٔ از برجی شرف دارد و معنی شرف این است که آن کوکب در آن درجه اثر خوب مے دہد۔

[۳] نظرِ تثلیثی این است که میانِ دو کوکب ثلث دوازده برج که چهار برج است فاصله باشد و اگر میانِ دو کوکب سدس دوازده برج که دو برج است فاصله باشد آن را نظرِ تسدیسی خوانند و اگر ربع دوازده برج یعنی سه برج فاصله باشد نظرِ تربیعی است و اگر شش برج که نصف است فاصله باشد نظرِ مقابله است و ہرگاه دو کوکب در یک جا جمع شوند نظرِ مقارنه است۔

سہم السعادہ[1] و سہم الغیب و سائر سہام تمام موافق سفرِ خشکی ہستند ستارہ سکّز یلدِوز ہم پشتِ سر است انشاء اللہ سفر شما مبارک است مقتضی المرام بزودی تمام مراجعت میکنید۔

بعد از دیدنِ این رقعہ فوراً آدم فرستادم کاروان سرا بہ جلودار خبر دادکہ با قافلہ روزِ چہاردہم سے نے روم و چون بیعانہ ندادہ بودم ضررے ہم نکردم۔

روزِ ہشتم عروسی پسر صدر السلطنۃ بود من ہم موعود بودم ہمان روز صبح عقد ہم کردند خوانچہاے شیرینی چیدہ بودند آقاے صدر العلما و محرّرش صیغۂ عقد را جاری کردند۔ باین طور کہ خود آقا تشریف بردند اندرون از عروس بلے گرفتہ آمدند محرّرش ہم از طرفِ داماد وکیل شد

[1] سہم السعادہ و سہم الغیب نقاطے ہستند در دوازدہ خانۂ زائچہ و از انجا نقاط سعادت و حالات غیبیہ صاحبِ زائچہ استنباط مے شود۔ محرر منشی۔

وصیغۂ عقد را در ساعتِ سعد در فارسی و عربی جاری کردند ہر کس ہر چہ میل داشت از شیرینی ہا خورد و شربت ہم دادند وقت نہار غذاے خوبے چیدند خوردیم بعد شاعرے قصیدۂ ذیل را بخواند۔ قصیدہ

از پسِ حمد و سپاسِ خالقِ کون و مکان

خلق را زیبد ستایش بر امیرِ کامران

خاصہ این ایّام کو آراستہ از موہبت

بزم سورے این چنین از بہرِ پورِ نوجوان

وہ چہ سورے کز سرورش وجد یابد جان ہم نفس

وہ چہ سورے کز حبورش عیش با دل توامان[1]

وہ چہ سورے کز نشاطش ابتہاج آید بدل

وہ چہ سورے کز بساطش انبساط آید بجان

وہ چہ سورے کو بود ہمراز شورِ اہلِ دل

وہ چہ سورے کآمدہ انبازِ عیشِ جاودان

---

[1] توامان ہمزاد۔

این نشاطِ شور یارب یا بود بزمِ وصال
این بساطِ عیش یارب یا بود باغِ جنان
جاے آن دارد کہ از این شورِ موفور السرور
مشتری آید برقص و زہرہ گردد نغمہ خوان
وہ چہ شورے کآسمان را اندر آوردہ برقص
بانگِ عیشش بسکہ بر شد از زمین بر آسمان
این چہ شور استے کہ بو تیمار از تاثیرِ اُو
ماندہ بے تیمار و شادان بر لبِ آبِ روان
بانگِ عیشا عیشِ رندان گشتہ از یک سو بلند
صوتِ نوشا نوشِ مستان کردہ از یکسو فغان
پاے کوبان خاص و عام و دست افشان شیخ و شاب
چون بہنگامِ بہاران دوستان در بوستان
شیخ یک جا کامیاب و شوخ یک جا جام زن
رند یک جا شاد خوار و یار یک جا شادمان
ساقیِ سیمین بدن یک سوے با جام و سبوے

مُطربِ شیرین سخن یک سمت با چنگ و چغان
الحق آبِ آتشین گوئی بود در جام این
راست چنگِ رامتین گوئی بود در چنگ آن
الحق این فرخ پدر را زیبد این نیک پسر
آری این بحرِ کرم را شاید این دُرِّ گران
این پدر را در فخامت صدر خوان در روزگار
آن پسر را در شرافت فوق دان بر فرقدان
تا بیفشاندی مؤید گوهرِ مدحِ امیر
گنجِ گوهر شایگان شد قدرِ گوهر رایگان
تا همی از پرتوِ روی عروسِ خاوری
روشن آید هر سحرگه حجله گاهِ آسمان
باد کابینِ عروسِ بختِ این نو خط ختن
آنچه هستی در زمان و آنچه دولت در جهان

طرفِ عصر خواستم با آقای صدر السلطنه خدا حافظی کرده بروم خانه گفت "فلان کس شما از خودمان هستید باید در عروسی بنده زاده

تا شب زفاف باشید، برای آن شب و فردایش که معذرت خواستم ولی شب دوم بود رفتم جهاز عروس را آوردند تماشا کردم همین که مهمانها شام خوردند غیرها رفتند و دوستان مخصوص رفتند خانه عروس و او را در کالسکه نشانده با جمعیت زیا و از آنهائیکه از خانه داماد رفتند و از آنهائیکه در خانه عروس بودند آوردند خانه داماد و قبل از رسیدن عروس داماد رفت سر راه باستقبال عروس و داماد و را وارد محل خانه نمودند - پدر داماد آمد ایشان را دست بدست داد و هر دو متفرق شدند -

# باب چهارم

در مجلس شب زفاف پسر صدر السلطنه با یک محترم هندی معرفی شدم جهتش این بود که یکی از حضار قصیدهٔ ذیل را در تعریف عروسی خواند و آن مرد محترم در هر شعرے خیلے تعریف مے کرد فهمیدم باید هندی باشد و به توسط یکے از آشنایانش

بایشان معرفی شدم۔

## قصیده

وه ازاین بزم شوہر میر ادیب — کامد او را عروس بخت نصیب

وه ازاین سوجا و داند سرور — که ازو دور باد چشم رقیب

بارک الله ازاین بساط نشاط — که ازاو هر کئیب گشت اکیب

بر بساطش که هست خوان نشاط — بس گل و میوه چیده با ترتیب

زگل و لاله و شقیق و سمن — ز ترنج و به گلابی و سیب

مجتمع گشته با کمال شغف — اندرین بزم فاضلان اریب

[illegible] — [illegible] بر این بساط [illegible] قریب

گشته از هر جهت در او حاضر — هر که بینی ز بومی و ز غریب

کیست این نو ختن ادیب الملک — کش نژاد آمده شریف و نجیب

هست این پور آن امیر که هست — حضرتش کهف هر حسیب و لبیب

آن امیرے که در مقام ادب — کرده بهرام چرخ را تادیب

هست این صدر سلطنت که زخلق — کرده خیل قلوب را تحبیب

مدح این پور و باب شایسته است — از هو یدکه نیست اهل فریب

| | |
|---|---|
| تا همیشه به فتح در قرآن | نصّ نصرٌ من الله است قریب |
| باد محبوب خلق در عالم | این اَب و ابن است هر که حبیب |
| مخلصِ این پدر همیشه عزیز | منکرِ این پسر هماره کئیب |

بعد معلوم شد آن محترم هندی اهلِ حیدرآباد دکن است بزیارت مشهدِ مقدّس رفته بود و مے خواهد از راهِ بوشهر مراجعت کند گفتم کے خیالِ حرکت از طهران دارید"

گفت "هر وقت اطمینان به امنیتِ راه پیدا بکنم"

گفتم "راه جنوب که این روز امن است ولے با کالسکه مے روید یا با قافله" گفت "چون سفرِ هندوستان با ماشین[1] است

---

[1] ماشین قطارِ راہِ آهن است - ناصرالدین شاه در سفرنامۀ فرنگستان خود عوضِ ماشین کالسکۀ بخار استعمال نموده ولے بعد ازانکه از طهران تا شاه عبدالعظیم راهِ آهن ساخته شد عموم مردم عوضِ کالسکۀ بخار ماشین نام دادند و لغتے که شاه وضع نمود جاری نشد - مثل اینکه سلطان محمود غزنوی در سفرِ هند خواست مردم انبه را نغز گویند جاری نشد آخر اردو آم و در فارسی انبه گشت -

عادی به بے خوابی کشیدن در سفر نیستم ولے تو انستم با کالسکه سفر
کنم از مشهد تا طهران این کار را کردم خیلے صدمه خوردم از اینجا
دیگر با کجاوه سفر خواهم کرد۔

گفتم "آقاے منجم باشی از روے زایچه روز بیستم حمل را
براے سفر من معیّن کرده است۔ اگر میل دارید با هم تا شیراز
مے رویم" خندید و گفت "ما مسلمانان هند اعتقاد بسعد و نحس
ایّام نداریم هر روز را براے هر کارے خوب میدانیم۔ خیلے
سعادت است که با شما هم سفر باشم"

گفتم "منزل جناب عالی کجاست"

گفت "در مهمان خانهٔ[۱] حاجی محمد در خیابان لاله‌زار"

گفتم "فردا شب شام تشریف بیاورید بعد در منزل تا دربارهٔ
سفر گفتگو بکنیم" قبول کرد۔ نشانی منزل را دادم۔ فردا شب
تشریف آوردند۔ اتفاقاً آن وقت مثنوی ملاّے رومی
دستم بود گفت "از همان جا که مے خوانید بلند بخوانید من بشنوم"

---

۱؎ مهمان خانه ہوٹل۔

مستفیض ششم حکایتِ ذیل را برایش خواندم خیلی حظ کرد۔

# حکایتِ بازرگان وطوطی

بود بازرگان و او را طوطیی / در قفس محبوس زیبا طوطیی

چونکه بازرگان سفر را ساز کرد / سوی هندستان شدن آغاز کرد

هر غلام و هر کنیزک را ز جود / گفت بهرِ تو چه آرم گوی زود

هر یکی از وی مرادی خواست کرد / جمله را وعده بداد آن نیک مرد

گفت طوطی را چه خواهی ارمغان / کارمت از خطۂ هندوستان

گفتش آن طوطی که آنجا طوطیان / چون ببینی کن ز حالِ من بیان

کان فلان طوطی که مشتاقِ شماست / از قضای آسمان در حبسِ ماست

بر شما کرد او سلام و داد خواست / وز شما چاره و ره ارشاد خواست

گفت می شاید که من در اشتیاق / جان دهم اینجا بمیرم در فراق

این روا باشد که من در بندِ سخت / گه شما بر سبزه گاهی بر درخت

این چنین باشد وفای دوستان / من درین حبس و شما در بوستان

مرد بازرگان پذیرفت این پیام / کو رساند سوی جنس از وی سلام

در دکن چون مرد بازرگان رسید
در بیابان طوطئی چندے بدید

مرکب استانید و پس آواز داد
آن سلام و آن امانت باز داد

طوطیئے از طوطیان لرزید و پس
او فتاد و مرد و بگسستش نفس

شد پشیمان خواجه از گفت خبر
گفت رفتم در هلاک جانور

این مگر خویش است با آن طوطیک
این مگر دو جسم بود و روح یک

کرد بازرگان تجارت را تمام
باز آمد سوے منزل شادکام

هر غلامے را بیاورد ارمغان
هر کنیزک را ببخشید او نشان

گفت طوطی ارمغان بنده کو
آنچه دیدی و آنچه گفتی باز گو

گفت نے من خود پشیمانم ازان
دست خود خایان و انگشتان گزان

که چرا پیغام خامے از گزاف
بردم از بے دانشی و از نشاف

گفت اے خواجه پشیمانی ز چیست
چیست این کین خشم و غم را مقتضی است

گفت گفتم آن شکایتهاے تو
با گروهِ طوطیان همتاے تو

آن یکے طوطی ز دردت بوے برد
زهره اش بدرید و لرزید و بمرد

من پشیمان گشتم این گفتن چه بود
لیک چون گفتم پشیمانی چه سود

چون شنید آن مرغ کان طوطی چه کرد
هم بلرزید و فتاد و گشت سرد

چون صحبتِ حاجی حسین علی پسر دائی در بابِ فارسی گفتنِ
هند بیادم بود قدرے از بابتِ زبانِ فارسی ہندوستان
صحبت داشتیم۔ گفت "من در سفرِ ایران نقصِ فارسی
ہند را فہمیدم" ولے خودش ہم ہمان لہجۂ ہندی
حرف مے زد کلمات را ہم گاہے بیجا استعمال مے کرد
ساعت چہار از شب رفتہ شام آوردند صرف شد غلیان
آوردند عذر خواست و لے از جیبش یک کیسہ بیرون آورد و
از آن چند برگِ درخت در آورد کہ من در ایران ندیدہ بودم برگہا
را تہ وے ہم گذاشت و قدرے تنباکو و چونہ و آہک و چیزہا
دیگر در آن ریخت و آن را تاہ کرد من متحیر بودم می خواہد
چہ بکند ناگاہ گذاشت دہنش چنان مضطرب شدم
کہ میخواستم جستن کردہ از دہنش بیرون بیاوردم برگ
درخت را کہ ہرگز خوردنی خیال نے کردیم۔ آہک کہ باعتقاد ما
از سمیات است۔ تنباکو خوردن ہم کہ غشی مے آورد خیال کردم
مہمانِ من خدائے نخواستہ مے خواہد سم بخورد۔ آدم ملتفت

خواجه چون دیدش فتاده همچنین / بر جهید و زد کله را بر زمین

گفت ای طوطی خوب و خوش حنین / این چه بودت این چرا گشتی چنین

ای دریغا مرغ خوش آواز من / ای دریغا همدم و همراز من

ای دریغا مرغ خوش الحان من / راح روح و روضهٔ رضوان من

خواجه اندر آتش و درد و حنین / صد پراگنده همیگفت این چنین

بعد از آنش از قفس بیرون فگند / طوطیک پرید تا شاخ بلند

طوطی مرده چنان پرواز کرد / کآفتاب از چرخ ترکی تاز کرد

خواجه حیران گشت اندر کار مرغ / بیخبر ناگه بدید اسرار مرغ

روی بالا کرد و گفت ای عندلیب / از بیان حال خودمان ده نصیب

او چه کرد آنجا که تو آموختی / چشم ما از مکر خود بردوختی

گفت طوطی کو به فعلم پند داد / که رها کن نطق و آواز و گشاد

زانکه آوازت ترا در بند کرد / خویش او مرده پی این پند کرد

یعنی ای مطرب شده با عام و خاص / مرده شو چون من که تا یابی خلاص

یک دو پندش داد طوطی بی نفاق / بعد از آن گفتش سلام و الفراق

سوی هندستان اصلی رو نهاد / بعد شد بهت در دکن گردید شاد

اضطراب من شد ولے بروے خودش نیاورد و گفت "آقا شما هم میل دارید" من از غایت بہت قادر بہ گفتن نبودم و خلاف ادب دانستم بپرسم چرا سم خوردند اگر خودش بیان نمی کرد از شدت اضطراب آخر من مے پرسیدم ۔ گفت "اہل ایران پان نمے خورند؟ (فہمیدم اسم آنچہ خورد پان است) ولے ہندیان ہر روز چند مرتبہ خصوص بعد از غذا مے خورند من ہم عادی ہستم از این جہت ہر ہفتہ برگہاے پان بابیست در قوطی[1] حلبی براے من مے آید" پان چیزے خوبے است مصفّی خون است و ہضم غذا ۔"

بعد از بیانِ مذکور از اضطراب بیرون آمدم و خیال کردم در سفر سر فرصت در این باب مفصّل از ایشان بپرسم پان را خورد و تفلش را تف کرد تا دہن و لبش قرمز ماند گفتم "صابون بیاورید دہن خود تان را بشوئید" گفت "نہ لازم نیست" فہمیدم آن رنگِ لب و دہن ہم در نظر ایشان قبیح نیست

---

[1] قوطی ٹین کا ڈبا ۔

ساعت پنج برای مهمانِ عزیز رختِ خواب انداختند با ایشان
خداحافظی کرده رفتم اندرون ایشان هم خوابیدند صبح زود برخاستند
من هم آمدم بیرون چای آوردند فرمودند ما هندیها چای ساده
نمی خوریم عادی بشیر چای هستیم فرستادم شیر آوردند چای با نانِ[٥]
روغنی میل کردند فرمودند "می خواهم بروم منزل"

گفتم "اینجا هم منزلِ خودتان است اگر تا روزِ حرکت همین جا
تشریف داشته باشید باعثِ افتخار و سرورِ بنده است"۔

بعد از تعارف[٤] طرفین راضی شد آمدم فرستادم از مهمانخانه
اسبابش را آوردند یک نوکر هندی هم داشت او هم با اسباب ها
آمد نام مستر امام صاحب بود۔ وقتِ نهار از مهمانِ عزیز پرسیدم
"اسمِ جنابِ عالی چیست؟"

گفت "حقیر را آفتاب احمد می گویند"۔

از ادای جملهٔ مذکوره فهمیدم ترجمهٔ لفظی از زبانِ اردو نموده بجای
این که بگوید "اسمِ بنده آفتاب احمد است" آن طور گفت "[illegible]

---

٤ تعارف تکلّف۔
٥ نان روغنی قسمے از بسکت۔

آفتاب احمد مردے بود میانہ بالا و گندم گون قدرے قطور[1] صورت گرد و چشمہائے سیاہ داشت ابروہایش پیوستہ و دماغش قلمی[2] بود شاربش[3] راے زد آثار ریشش را مورچہ[4] میزد سنش بنظر من بیش از چہل نیامد و لے ریشش جوگندمی[5] شدہ بود خیلے خوش صحبت و رنگ[6] و با اطلاع بود - از گفتار و رفتارش صفا[7] و وفا و نجابت مے ریخت من ایشان را خیلے پسند کردم ایشان ہم گویا از من بدشان نیامد -

سر غذا پرسیدم " در مہمان خانہ از حیثیت غذا کہ بہ شما بہ گذشت ،، جواب داد " غذائے آنجا خوب بود من غذائے ایرانی را دوست مے دارم و لے فلفل خیلے کم مے ریختند آدم من ہمیشہ فلفل کوبیدہ سر غذائے من مے آورد ،،

---

[1] قطور فربہ - [2] دماغ بینی -

[3] شارب بیلے کہ از حد لب تجاوز کردہ باشد -

[4] مورچہ پے ریش کوتاہ کہ باندازۂ پائے مورچہ باشد یا بلند تر -

[5] جوگندمی سیاہ و سفید مخلوط باہم - [6] رنگ زیرک - [7] صفا - صدق -

ازآن روز به پیش خدمت سفارش کردم همیشه قلفل کوبیده زیادی سر سفره بگذارد و بمهمان گفتم "آقا خواهش دارم اینجا را منزل خودتان بدانید هر وقت هر چه میل دارید بے تعارف[1] بفرمائید" بعد از نهار گفتم "قدرے استراحت بفرمائید" وخودم رفتم اندرون[2] بغروب مانده بیرون آمدم دیدم مهمان دارد دیوان حکیم سنائی را مطالعه مے کند گفتم "بلند بخوانید من هم مستفیض بشوم" این قصیده را بلند خواند واقعاً حالت خوبے بهم دست داد۔

# قصیده

مکن در جسم و جان منزل که این دون است و آن والا
قدم زین هر دو بیرون نه نه اینجا باش و نه آنجا

---

[1] تعارف۔ تکلف۔ [2] اندرون زنانه۔

بهرچ از راه دور افتی چه کفر آن حرف و چه ایمان
بهرچ از دوست وامانی چه زشت آن نقش و چه زیبا
گواه رهرو آن باشد که سردش یابی از دوزخ
نشان عاشق آن باشد که خشکش بینی از دریا
سخن کز راه دین گوئی چه عبرانی چه سریانی
مکان کز بهر حق جوئی چه جابلقا چه جابلسا
شهادت گفتن آن باشد که هم ز اوّل بیاشامی
همه دریای هستی را بدان حرف نهنگ آسا
عروس حضرت قرآن نقاب آنگه براندازد
که دار الملک ایمان را مجرّد بینی از غوغا
عجب نبود گر از قرآن نصیبت نیست جز حرفی
که از خورشید جز گرمی نبیند چشم نابینا
بمیر ای دوست پیش از مرگ اگر عیش ابد خواهی
که ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما
چه مانی بهر مرداری چو زاغان اندرین پستی

قفس بشکن چو طاوسان یکی بر پر برین بالا

چو علم آموختی از حرص آنگه ترس کاندر شب

چو دزدی با چراغ آید گزیده‌تر برد کالا

چو علمت هست خدمت کن چو بی‌علمان که زشت آید

گرفته چینیان احرام و مکی خفته در بطحا

چو تن جان را مزین کن بعلم دین که زشت آید

درون سو شاه عریان و برون سو کوشک پر دیبا

ز طاعت جامه‌ای برساز بهر آن جهان ورنه

چو مرگ این جامه بستاند تو عریان مانی و رسوا

ترا یزدان همی گوید که در دنیا مخور باده

ترا ترسا همی گوید که در صفرا مخور حلوا

ز بهر دین نه بگذاری حرام از حرمت یزدان

ولی از بهر تن مانی حلال از گفتهٔ ترسا

مرا باری بحمدالله ز راه حکمت و همت

بسوی خط وحدت برد عقل از خطهٔ اشیا

نخواهم لاجرم نعمت نه در دنیا نه در جنت
همے گویم بہر ساعت چہ در سرّا چہ در ضرّا
کہ یارب مر سنائی را سنائی دہ تو در حکمت
چنان کز وے برشک آید روان بوعلی سینا
مگردان عمرِ من چون گل کہ در طفلی شوم کشتہ
مگردان حرصِ من چون مل کہ در پیری شوم برنا
بہ حرص ار شربتے خوردم مگیر از من کہ بد کردم
بیابان بود و تابستان و آبِ سرد و استسقا
بہرچ از اولیا گویند ارزنّی و وفقنے
بہرچ از انبیا گفتند آمنّا و صدّقنا

بعد حاجی حسین علی براے دیدنم آمدہ بود او را المہمان و مہمان را با او متعرّفی کردم طرفین مسرور شدند حاجی گفت "چرا زود تر خبر نداد یدہ مہمانِ ہندی دارید تا نزد و خدمتِ شان برسم من در سفرِ مکہ بار سالہا جمعے از اہلِ ہند آشنائی پیدا کردم مجذوب اخلاقِ حسنہ و صفات

پسندیدهٔ ایشان شدم۔ اگر خدا بخواہد یک سفر براے تجارت تا ہند مے روم خیلے میل دارم ہند را ببینم"

حاجی حسین علی تا یک بغروب با مہمان صحبت کرد بعد خواہش کرد آن شب من و مہمانم شام پرویم منزلِ ایشان قبول کردیم۔

## باب پنجم

نزدیکِ غروب خواستیم سوارِ اسب شدہ برویم خانۂ حاجی حسین علی دیدم حاجی درشکہ اش را براے ما فرستادہ من و مہمان توے درشکہ نشستیم و امام صاحب ہم پہلوے درشکہ چی نشست در وسطِ راہ جمعیت خیلے بود درشکہ چی بر سبیلِ ایران با صداے نرم و ملایم ہر دم مے گفت "آقا بپا"، "یا در خبر دار"، مردم رد مے شدند امام صاحب خواست

سلہ بپا۔ احتیاط کن۔ سلہ خبر دار در فارسی براے مجرد آگاہی استعمال مے شود و لے در ہند مقامِ تہدید مستعمل است۔

به درشکه‌چی کمک[۱] بدهد یک مرتبه مثل کسیکه اوقاتش
از کسی تلخ شده باشد[۲] و بخواهد او را بزند نعره زد "سی
مردی که چند قدم جلو درشکه بود و امام صاحب این نعره را
برای رو شدن او زد به پیش آمد به گشت ایستاد و گفت
"بی ادب مثل آدم حرف بزن"، و آمد بطرف درشکه مثل
این که می خواهد دعوا[۳] بکند. درشکه‌چی درشکه را نگاه داشت
و من هم آن مرد را صدا کرده عذرخواهی کردم. گفتم
"امام صاحب غریب است رسم این ملک را نمی داند گویا
در مملکت او درشکه‌چی‌ها این طور نعره سی می کشند"
آن مرد هم آدم معقولی بود گفت "ببخشید" و رفت
به امام صاحب هم گفتم "همیشه خاموش باش خود درشکه‌چی
رسم این شهر را می داند. مردم را از راه رو می کند"

---

[۱] کمک – مدد.  [۲] اوقات تلخ شدن – غضب آمدن.
[۳] دعوا – نزاع.

شام[51] حاجی با این کہ وقت نداشت خیلی مشغول بود چند رنگ خورش مرغ و گوشت و چلو[52] پلو و چند جور[53] شربت و حلوا و شیرینی سر سفرہ گذاشتند و بعد از غذا قہوہ شیرین ہم آوردند۔ بعد از قہوہ صحبت غذا ے ہند در میان آمد من گفتم ہر قومے طبخ خودش را ے پسند و طبخ قوم دیگر بہ نظر شان بد مے آید۔ آقا ے آفتاب احمد فرمود "من غذا ے ایرانی را خیلی دوست مے دارم اگر ممکن بشود یک طباخ ایرانی بہ ہند مے برم زیرا یقین دارم اہل خانہ ام طبخ ایرانی را خیلی پسند خواہد کرد۔"

من کہ از مصاحبت دو روزہ مہمانم فہمیدہ بودم اہل ہند بعض کلمات فارسی را برا ے معانی دیگر استعمال مے کنند

---

[51] شام غذا ے شب۔ [52] چلو برنج پختہ ایست کہ با روغن باشد و بے گوشت۔ پلو برنج پختہ با روغن و گوشت است۔

[53] جور قسم۔

دانستم مقصود از ما گلفت است ولے حاجی میزبان ما متحیر شد که ما ما چه مناسبت به طبخ دارد قدرے فکر کرد و سرش را بلند کردمے خواست بگوید ما ما کارش زایاندن است نه طبخ ولے خلافِ ادب دانست ترسید مہمان خجلت بکشد۔

من از آن شب با خودم قرار دادم ہر وقت کلمۂ از مہمان ہندی بشنوم که در ہند معنی دیگر دارد و در ایران معنی دیگر در دفتر بغلی خودم یاد داشت بکنم که شاید وقتے بدرد بخورد۔ کے مے داند که سفر ہند در تقدیر من نیست۔ و اگر اتفاقاً بہند بروم ہمان الفاظ بدردم مے خورد۔ اگر معانی آن الفاظ را لازم داشته باشم آنہا را بگویم و باقی مطلب را باشاره حالی بکنم بہتر از این است که مثلِ گنگ باشم و اگر سفرم خیلے کوتاه ہم باشد محتاج آموختن اردو نشوم۔

حاجیِ ما اہل ذوق بود گفتم "حاجی! یک غزل از

---

ؔ بدرد خوردن۔ مفید بودن۔ ؔ حالی کردن۔ فہمانیدن۔

برائے مہمانانِ ما بخوانید کہ خیلے میں یہ شعرِ فارسی دارد و غزلِ ذیل را خواند۔

دوست نباید ز دوست در گلہ باشد
مرد نباید کہ تنگ حوصلہ باشد
با گلہ خوش نیست روئے خوبِ تو دیدن
دیدنِ رویت خوش است بے گلہ باشد
دہ دلہ از بہرِ چیست عاشق و معشوق
عاشق و معشوق بہ کہ یک دلہ باشد
آن کہ پریشان نمود طرۂ لیلیٰ
خواست کہ مجنون اسیرِ سلسلہ باشد

حاجی میزبان خواہش کرد شب ہمسان جا بخوابیم و مناسب ہم ہمین بود زیرا ساعت چہار

---

سلہ سہ بیت آخرِ این غزل مال ناصرالدین شاہ است۔

شده بود و اسم[1] شب هم نداشتیم فرستادن به اداره نظمیه
و اسم شب گرفتن خالی از زحمت نبود ساعت پنج رخت
خواب انداختند خوابیدیم صبح برای نماز پا[2] شدیم
سماور آوردند دیدیم حاجی میزبان ما نیز هم تهیه
دیده بود گویا از دوستی با هندیان در سفر مکه فهمیده بود که
باید برای مهمان هندی شیر چای ترتیب داد گرم صحبت
بودیم که فراش پست آمد چند تا کاغذ برای حاجی آورد
از آن جمله یکی از لکهنا هور بود حاجی خواند و بعد داد من هم
خواندم این طور نوشته بود۔

---

۱ در شهرهای معتبر ایران بعد از چهار از شب رفته کسی نمی تواند
بدون داشتن اسم آن شب از خانه بیرون رود۔ در اداره نظمیه
(پلیس) برای هر شب اسمی مقرر می کنند و هر کس بعد از چهار
بیرون می رود باید از آن اداره قبل از وقت اسم شب گرفته باشد
تا در راه به هر پلیس برسد بگوید و برود ورنه تا صبح حبس می شود۔
۲ پا شدیم برخاستیم۔

جناب عالی۔ تسلیم۔ مزاجِ شریف۔ پریروز یک خط
بخدمتِ جناب فرستادم و نوشته بودم شما کتابے
تصنیف کرده اید بعد ازان اشتهارِ دیگر دیدم کہ مصنفِ آن
یک شخصِ ایرانی هست کہ باشندهٔ بمبئی است لہٰذا از جناب معافی
مے خواهم۔ میل دارم خریدارِ یک رسالہ فارسی کہ در ایران
اشاعت مے شود بشوم مهربانی کرده اسمِ یک رسالہ خوب نشان
و دفتر و اوپرش را برائے فقیر بنویسید فقط
خاکسار علی حسین عفی عنہ

پیش ازآن کہ نشانِ مهمانِ هندی بدهم خود هم
ایں طور تصحیح نمودم۔ هدایت شوم (یا عرض میشود)
ان شاء اللہ تعالےٰ۔ مزاجِ شریف را ملالے نیست۔ پریروز
یک عریضہ خدمتِ جنابِ عالی فرستادم و نوشتہ بودم
شما کتابے تصنیف کرده اید بعد ازان اعلانِ دیگر دیدم
کہ مصنّفِ آن یک نفر ایرانی ساکنِ بمبئی است لہٰذا از
جنابِ عالی معذرت مے خواهم۔ میل دارم خریدار یک

فارسی که در ایران منتشر مے شود بشوم مرحمت فرموده اسم یک (          ) خوب و نشان اداره و مدیرش را برائے بنده بنویسید     والسّلام

ارادت کیش علی حسین

معنی رساله را نفهمیدم زیرا در فارسی ما رساله کتاب کوچک را مے گویند۔ صورت تصحیح خودم و نسخہ اصل کاغذ را بہ اذن میزبان دادم دست آقائے آفتاب احمد خواند و خیلے شگفتہ و خوش حال شد و گفت "ان شاء اللہ از برکت خدمتِ شما در این سفر فارسی ایرانی را خواہم آموخت حالا بفرمائید بہ بینیم چرا در نسخہ تصحیح شده جائے لفظ رساله را خالی گذاشتید" گفتم "ہر چہ فکر کردم معنیش را نہ فہمیدم" گفت "روزنامہ کہ در ہر ماه یک مرتبہ چاپ مے شود آن را در ہند رساله مے گویند" فوراً جائے خالی رساله نوشتم "مجلّه"۔

دیدم کتابچہ بغلی خود دستش را بیرون آورد و الفاظے را کہ

بنده تصحیح کردم یادداشت نمود۔ من طلسم کتابچه یادداشت خودم را از بغل بیرون آورده کلماتِ فارسی ہندی نسخهٔ اصل کاغذ را یادداشت نمودم بعد به میزبان گفتم حالا دیگر ما مُرخص مے شویم،، گفت ''این جا منزلِ خودِتان است شما تشریف داشته باشید نان و پنیر گیر مے آید امروز ہم به بگذرانید،، گفتم ''مرحمتِ عالی زیاد۔ در خدمتِ جنابِ عالی به سر گذر و کمال خوشی است ولے باید مُرخص بشویم،،۔

میزبان فرمایش درشکه داد آوردند نشستیم و رفتیم خانه۔

## بابِ ششم

همین که منزل رسیدیم فوراً از میانِ کتابها دیوانِ صائب را بیرون آورده دادم دستِ مهمان زیرا میدانستم خیلے شوق بخواندنِ دواوینِ شعرائے ایران دارد غزلِ ذیل را بلند خواند خیلے لذت بردیم۔

فقر بے قدر کند سلطنت عالم را
ہوس ملک نباشد پسر ادہم را

مے کند کار خرد نفس چو گردد مطیع
دزد چون شحنہ شود امن کند عالم را

خورد مشمار گنہ را کہ گناہے است بزرگ
گندمے کرد ز فردوس برون آدم را

نیست ممکن نکند صحبت نیکان تاثیر
گل بخورشید رساند سر شبنم را

مے تواند بہ نفس کرد جہان را روشن
ہر کہ چون صبح برآرد بہ تامل دم را

حق محالست بہ مرکز نرساند خود را
ور کف دیو قرارے نبود خاتم را

دانش این راست مسلم کہ بہ تردستی شرم
گرد خجلت ز جبین پاک کند ملزم را

کار اکسیر کند ہمت والای صائب

خاک در دست زر و سیم شود حاتم را

بعد یک کتاب از خورجین[1] آید ایش بیرون آورد و نشان
مُخلِص داد تالیف یک فارسی دانِ پنجاب بود۔ کاغذ ہائے
را که طبقات مختلفه مردم بہم نوشته بودند دران جمع کرده
بود۔ یک کاغذ این بود که یک نفر برائے استخدام دولتی به پیش
یک ادارہ نوشته بود۔

غریب پرور سلامت۔ خاندانِ فقیر ہمیشه خیر خواہِ سرکار
بوده اند از این وجه ہمیشه افسر ہائے سرکاری ایشان را
پرورش کرده اند۔ من امید مے کنم که فقیر را
در دفتر خود جائے بدہید تا که ہمیشه دعا گوئے طول عمر

[1] خورجین کیسه بزرگے از پشم یا پنبه بافته میانش بانده و سه و طرفش اسباب
ریخته بر پشت حیوان مے گذارند۔ قسمے از خورجین را طور مخصوص چرم میدوزند
و در آن اسباب طبخ وغیره سفر ریخته روے مال مے گذارند و نوکری که مخصوص طبخ وغیره
است بر روے آن مے نشیند و آن را خورجین آبداری مے گویند آبداری یعنی جائے
چائے و شربت وغیر آن از اقسام نوشیدنی۔

عزّتِ جنابِ والا باشم فقط

خاکسار فلان

گفت "این کتاب در ہند کم یاب است و خیلی مطبوع واقع شد از این جہت دو تومان خریده ام"، گفتم پول شما حرام شد این کتاب به دو تا پول نمی ارزد"، و فوراً کاغذ مذکور را این طور تصحیح کردم و به او نشان دادم۔

قربانِ حضور مبارکت گردم۔ (یا بعرضِ حقِ اجلِ عالی می رساندم) خانواده بنده همیشه خیرخواهِ دولت بوده اند از این جہت رؤسای ادارات دولتی همیشه در حق ایشان مرحمت داشته اند۔ امیدوارم بنده را در اداره خودتان کاری بدهید که همیشه دعاگوی طولِ عمر و عزّتِ حضرتِ اجل خواهم بود۔

بنده دعاگو فلان

تا کاغذِ تصحیح شده را بدستش دادم فوراً کلمات لازمه اش را یادداشت نمود گفتم "لفظِ غریب پرور سلامت۔ در هیچ

کاغذِ فارسی استعمال نمیشود و سرکار ہم بمعنی شخص محترم مے آید نزد دولت۔ "والا" برائے شاہزادگان استعمال مے شود و بس اگر شاہزادہ خیلے محترم است حضرت والا نوشتہ مے شود۔ "والا نواب والا" باقی الفاظ را ہمین طور شرح دادم تعجب کردم۔ بارے از من خواہش کرد۔ ہر وقت مجال دارم آن کاغذ ہا را تصحیح بکنم تا ایشان از رسم مراسلات فارسی مطلع شوند گفتم "بچشم امّا ہر وقت مجالؔ داریم یاد آوری بفرمائید یکے دو تا از مراسلات این کتاب را تصحیح مے کنم تا ہم شما از الفاظ فارسی ایران مطلع شوید و من ہم از الفاظ مستعملہ در اُردو" بعد گفتم "حالا یک خوردہ صحبتِ از ہندستان بکنیم بفرمائید بہ بینم ایرانِ ما بہتر است یا ہندوستانِ شما؟"

گفت "ایران بہشت روے زمین است امّا ہزار

---

۱؎ مجال بمعنی فرصت است۔ در ہند این لفظ برائے جرأت استعمال مے شود۔

حیف کہ صاحب ندارد"

پرسیدم "در سلطنتِ دکن چہ طور، است امنیت در مملکت ہست؟ مردم آسودہ ہستند؟"

جواب داد "در سلطنتِ دکن در کمالِ خوبی است۔ بقدری امن است کہ اگر کسے یک طبق پُر از طلا سر بگذارد و از این سرتا آن سرِ ملک برود کسے متعرّض[1] شُ نمے شود"، گفتم ادارہ متعارف[2] آن جا چہ حال دارد؟" گفت "در ہر دیہ ہم مدرسہائے دولتی موجود است و ہر فقیرے ہم مے تواند بچۂ اش را علم بیاموزد۔ پادشاہِ ما اعلیٰحضرت اقدس ہمایون میر عثمان علی خان خلد اللہ ملکہٗ خیلے عالم است و علم را دوست مے دارد و مے داند ہر قدر رعیّت عالم باشد ملک آباد[3] مے شود و سلطنت ترقی مے کند از این جہت کمال

---

[1] متعرّض شدن دخل دادن۔

[2] معارف تعلیمات۔

[3] آباد سرسبز، در ہند بمعنی سکنہ اطلاق مے شود۔

اہتمام در امرِ تعلیمِ رعایا دارد" گفتم "سلطنتِ دکن لشکر چہ قدر دارد؟"

گفت "لشکر خیلے کم دارد زیرا کہ کسے نمی خواہد بجنگد و با دولتِ بہیۂ انگلیس معاہدہ دارند کہ اگر دشمنے از خارج خیال حملہ داشتہ باشد انگلیس دفع کنند"

گفتم "عدد نفوس سکنۂ دکن چیست؟"

گفت "یک کرور و ثلث"

ازین جوابِ آخرش تعجب کردم زیرا کہ دانستم مہمانِ من شخص با علمے است سخن بیہودہ عوامانہ[1] نمی گوید۔ از آن طرف در تاریخ و جغرافی خواندہ بودم دکن سلطنتِ بزرگے است قریب بہ جمعیتِ ایران سکنہ دارد۔ ایران از سی کرور کمتر ندارد۔ دکن ہم باید از بیست کرور کمتر نداشتہ باشد خیال کردم شاید دولتِ انگلیس خاک اعلیٰ حضرت

---

[1] عوام یعنی جہال است و در ہند بمعنی عموم مردم از جہال و علما استعمال مے شود۔

نظام را گرفته جزئے باقی گذاشته است - باز گفتم "نباید این طور باشد والّا در روزنامها مے خواندیم - خواستم بهمانم عرض بکنم اشتباه گفتید خلافِ انسانیت دانستم پس شروع کردم به تشریح آن جواب تا بلکه مطلب معلوم بشود۔

گفتم "شهرِ حیدرآباد چه قدر جمعیت دارد؟"

جواب داد "پنج لک"

گفتم "وقتیکه یک شهر یک کرور سکنه دارد پس چه طور باقی تمام ملک ثلث کرور دارد"

گفت "مگر کرور چند لک است؟"

گفتم "پنج لک"

خندید و گفت "اوهو به این کمی؟ کرور با هندیان صد لک است و عدد سکنۂ ملک اعلیٰ حضرت نظام سیزده ملیون و کسرے است"، از اشتباه بیرون آمدم و فوراً یاد داشت کردم که در فارسی هند کرور ده ملیون است -

گفتم "سلطنت به این بزرگی که خرچ لشکر ندارد لابد

مالیه اش را صرف تعلیم اہل مملکت و آبادی ملک مے کند
پس به این قرار دکن تا بیست سال دیگر از انگلستان هم
پیش خواهد افتاد زیرا انگلستان هر سال بلیو نہا لیرہ صرف لشکر
مے کند تا مملکت را محفوظ از دشمنان بدارد و مملکت دکن از
برکت حمایت دولت انگلیس محتاج به لشکر نیست و پولش را
صرف تعلیم و تعمیر[1] مے کند،،
گفت ،، بلے امیدوار ہستیم در زیر سایۂ این شاہ دل آگاہ
تا دہ سال دیگر از فرنگیہا در علم و صنعت پیش بیفتیم،،
پرسیدم ،، صدر اعظم دکن کیست ؟ ،،
جواب داد ،، سر سالار جنگ را که شنیده اید که فرنگیها اورا
پرنس بسمارک هند مے نویسند،،۔
گفتم ،، بلے شنیده ام او اصلاً ایرانی بود ایرانیها اورا
مے شناسند،، گفت ،، نوہ ہمان مجدد اعظم ہند نواب

[1] تعمیر بمعنی مرمت است و در ہند بمعنی بنا کردن استعمال مے شود۔

یوسف علی خان سالار جنگ سوم اکنون صدر اعظم دکن است"۔
گفتم "چه طور است؟ جاے جدّ و پدرش را مے گیرد؟"۔
جواب داد "مردم که خیلے تعریفش را مے کنند مے گویند عالم است
هوش و حافظه خوبے دارد۔ در تدبیر هم مثل جدّ مرحومش
مے باشد"۔ بارے تا وقت نهار ازین قبیل صحبتهاے شیرین
کردیم ساعت دیوارکوب شش ربع کم بود که توپ ظهر را انداختند[1]
فرمایشِ نهار دادم۔

## باب هفتم

هنوز از نهار فارغ نشده بودیم که یک نفر نوکر آمد تعظیم[2] کرد
و رقعهٔ از آقا میرزا حسن خان امین الدوله بدستم داد باز کردم
و خواندم عبارتش این بود۔

---

[1] ساعتهاے ایران را وقت غروب کوک مے کنند و آن وقت ساعت دوازده است و وقتِ ظهر باختلافِ فصول میان پنج و هفت سیر میکند۔
[2] تعظیم سر فرود آوردن۔

عرض مے شود      انشاء اللہ تعالے مزاجِ مبارک را

ملالے نیست۔ از قرار معلوم یک نفر محترم ہندی مہمان

جناب عالی است از چند نفر از دوستان خیلے تعریف از ایشان

شنیدم میل دارم خدمتِ شان برسم۔ اگر وقت دارید امروز

دو بغروب خدمت برسم۔      زیادہ ایّام عزّت مستدام۔

حسن

کاغذ را دادم مہمان خواند و مائل بہ ملاقات[1] آقاے این الدولہ

شد۔ رفتم در اطاق تحریر این طور جواب نوشتم۔

قربانت گردم      سرے دارم مہیّا برکفِ دست

کہ در پایت فشانم چون در آئی۔ باکمال سرور و امتنان

دو بغروب ماندہ منتظرِ قدومِ مبارک ہستیم۔ زیادہ ایّام جلال

مستدام

(حسن)

بعد از نہار بندہ رفتم اندرون وہان محترم ہم

---

[1] ملاقات بمعنی دیدن و در ہند اغلب بمعنی معرفی است۔

قدرے دور از کشیده سه بغروب آمدم بیرون چاے خوردیم چند نفر هم که بازدید عید بنده آمده بودند با آقاے آفتاب احمد معرفی شدند وقت رفتن خواهش کردند مجدداً با ایشان ملاقات بکنند همین که تنها شدیم مهمان مثنوی را برداشت و بآواز بلند حکایت ذیل را خواندند-

دید موسے یک شبانے را براه — کو همیگفت اے خدا واے اله

تو کجائی تا شوم من چاکرت — چارقت دوزم کنم شانه سرت

اے خداے من فدایت جانِ من — جمله فرزندان و خان و مانِ من

تو کجائی تا سرت شانه کنم — چارقت را دوزم و بخیه زنم

جامه ات دوزم شپشهایت کشم — شیر پیشت آورم اے محتشم

ور تورا بیمارے آید به پیش — من تورا غمخوار باشم همچو خویش

دستکت بوسم بمالم پایکت — وقتِ خواب آید بروبم جایکت

گر ببینم خانه ات را من دوام — روغن و شیرت بیارم صبح و شام

سازم و آرم به پیشت صبح و شام — از من آوردن ز تو خوردن طعام

اے فداے تو همه بزهاے من — اے بیادت هی هی و هی هاے من

زین نمط بیهوده میگفت آن شبان　　گفت موسی با کیست این ای فلان

گفت با آن کس که ما را آفرید　　این زمین و چرخ ازو آمد پدید

گفت موسی های خیره سر شدی　　خود مسلمان ناشده کافر شدی

گند کفر تو جهان را گنده کرد　　کفر تو دیبای دین را ژنده کرد

چارق و پاتابه لائق مر تو راست　　آفتابی را چنین ها کی رواست

گر نبندی زین سخن تو حلق را　　آتشی آید بسوزد خلق را

دوستی بی خرد چون دشمنی است　　حق تعالی زین چنین خدمت غنی است

با که میگوئی تو این با عم و خال　　جسم و حاجت در صفات ذوالجلال

شیر او نوشد که در نشو و نما است　　چارق آن پوشد که او محتاج پاست

گر تو مردی را بخوانی فاطمه　　گرچه یک جنس اند مرد و زن همه

قصد خون تو کند تا ممکن است　　گرچه خوشخوی و حلیم و مؤمن است

فاطمه مدح است در حق زنان　　مرد را گوئی بود زخم سنان

دست و پا در حق ما آسایش است　　در حق پاکی حق آلایش است

لم یلد لم یولد او را لائق است　　والد و مولود را او خالق است

گفت ای موسی دهانم دوختی　　وز پشیمانی تو جانم سوختی

جامه را بدرید و آهی کرد تفت — سر نهاد اندر بیابانی و رفت

وحی آمد سوی موسی از خدا — بندهٔ ما را ز ما کردی جدا

تو برای وصل کردن آمدی — نی برای فصل کردن آمدی

تا توانی پا منه اندر فراق — ابغض الاشیاء عندی الطلاق

هر کسی را سیرتی بنهاده ام — هر کسی را اصطلاحی داده ام

در حق او مدح و در حق تو ذم — در حق او شهد و در حق تو سم

در حق او نور و در حق تو نار — در حق او ورد و در حق تو خار

ما بری از پاک و ناپاکی همه — از گرانجانی و چالاکی همه

من نکردم خلق تا سودی کنم — بلکه تا بر بندگان جودی کنم

هندیان را اصطلاح هند مدح — سندیان را اصطلاح سند مدح

من نگردم پاک از تسبیحشان — پاک هم ایشان شوند و درفشان

ما برون را ننگریم و قال را — ما درون را بنگریم و حال را

ناظر قلبیم اگر خاشع بود — گرچه گفت لفظ ناخاضع بود

زانکه دل جوهر بود گفتن عرض — پس طفیل آمد عرض جوهر غرض

چند ازین الفاظ و اضمار و مجاز — سوز خواهم سوز با آن سوز ساز

آتشی از عشق در جان برفروز — سر بسر فکر و عبارت را بسوز

موسیا آداب دانان دیگرند — سوخته جان و روانان دیگرند

عاشقان را هر نفس سوزیدنیست — بر ده ویران خراج و عشر نیست

گر خطا گوید ورا خاطی مگوی — گر شود پر خون شهیدان را مشوی

در درون کعبه رسم قبله نیست — چه غم ار غواص را پاچیله نیست

ملت عشق از همه دینها جداست — عاشقان را مذهب و ملت خداست

چونکه موسی این عتاب از حق شنید — در بیابان در پی چوپان دوید

عاقبت دریافت او را و بدید — گفت مژده ده که دستوری رسید

هیچ آدابی و ترتیبی مجو — هر چه میخواهد دل تنگت بگو

گفت ای موسی از آن بگذشته ام — من کنون در خون دل آغشته ام

تازیانه بر زدی اسپم بگشت — گنبدی کرد و ز گردون برگذشت

محرم ناسوت ما لاهوت باد — آفرین بر دست و بر بازوت باد

ساعت دو بغروب شده آقای امین الدوله تشریف آوردند من تا دم در خانه از ایشان استقبال کردم آمدند توی اطاق ایشان را به مهمان معرفی نمودم. چای و غلیان

و شیرینی و مرکبات آوردند مشغولِ صحبت شدیم۔

آقائے امین الدولہ فرمود "من در سفرِ فرنگستان جمعے از هند یہا را دیدم بمنزلِ ہر یکی ہم رفتیم چون زبانِ فارسی وجہِ جامع میانِ ما و ہندیان است خیلے زود با ہم مانوس مے شویم"

جنابِ آقائے احمد گفت "اگرچہ مسلمانانِ تمام ممالکِ دنیا باہم برادرند ولے چون تمدن و آداب و زبانِ مسلمانانِ ہند از ایران گرفتہ شد پس ایرانیان و ہندیان یک قوم و ملت ہستند اگرچہ زمانہ فرق کردہ و ربطِ طبیعی ایران با ہند کم شدہ ولے مسلمانانِ ہند سعی کامل دارند کہ ہمیشہ زبانِ فارسی در ہند زندہ باشد و غیر ازین ہم نمی توانند بکنند زیرا ہزارہا کتبِ فارسیہ تصنیفِ علمائے قدیم ہند در علومِ مختلفہ داریم و اگر صرفِ نظر از زبانِ فارسی بکنیم معنیش این مے شود کہ عزتِ تاریخی خودمان را بدستِ خود ضایع مے سازیم۔ یادگارِ سلاطینِ اسلامیہ ہند زبانِ فارسی است"

امین الدوله فرمود "اگرچه از زبانِ فارسی در آسیا
مثلِ زبانِ فرانسه در اروپا است در تمام ممالک آسیا
فارسی گفته یا فهمیده مے شود امّا مرکزِ آن ایران است خوبی
و بدی فارسی هر جا را باید بفارسی ایران سنجید- فارس نام
ملکِ ایران و فارسی از قدیم زبانِ این مُلک بوده است
من در فرنگستان دیدم هندیان مثلِ ما ایرانیها حرف
نمے زنند تلفظِ شان طورِ دیگر است و کلمات را هم برا ے
معانی دیگر استعمال میکنند- اوّل خیال کردم شاید در زبانِ
انگلیسی هم این طور میکنند ولے وقتیکه با ایشان در آن زبان
حرف زدم دیدم تلفظ همان تلفظ انگلیسیها و اصطلاحات[1] هم
همان است چون من هندوستان رفتم سبب تغییر فارسی
هند با فارسی ایران را نه فهمیدم"

آقاے آفتاب احمد جواب داد "مسلمانها که اوّل وارد

---

[1] اصطلاح را در هند محاوره گویند و در ایران محاوره بمعنی گفتگو است-

هند شدند زبانِ شان فارسی بود ولے بواسطۂ اختلاط با سکنہ اصلی ہند مجبوراً یک زبان مخصوصے پیدا کردہ اند کہ مرکب از زبانِ فارسی و السنۂ قدیمۂ ہند است آن را اردو نامیدند و اکنون یکے از زبانہائے معتبرِ ہند است کہ آن را اقوام دیگر ہم مے فہمند۔ سعدی علیہ الرحمۃ اوّل کسے بود کہ در سفرِ ہند در آن زبان شعر گفت ولے اشعارش در دست نیست مسلمانہا با وجود دانستنِ اردو فارسی را ترک نکردند زبان دولتی و علمی آن بود تا این کہ دستگاہِ سلطنتِ ایشان در ہند بر چیدہ شد و دیگر علما و مصنفینِ بزرگ از ایران بہند نیامدند فارسی تنزّل کرد حال محض حفظِ عزّتِ تاریخی و ترقی زبانِ اردو کہ بچہ فارسی است آن را مے خوانند و دو جہت دارد کہ انگلیسی را برعکسِ فارسی صحیح مے آموزند

---

سلہ بعضے گویند آن سعدی کہ در اردو شعر گفت سعدی مشہورِ ایران نیست بلکہ یکے از ہندیان است کہ تخلص سعدی داشت۔

(۱) ہونا انگلیسی الفاظ اُردو نیست و زبانے است کہ بکلی
اجنبی از آن است پس مجبورند تمام الفاظ و اصطلاحات آن را
بیاموزند برعکس فارسی کہ مادرِ اُردو است والفاظش در اردو موجود
است تلمیذِ فارسی آن الفاظ را در اُردو مے بیند گول[1] مے خورد خیال
نمے کند شاید در فارسی تلفظ و معانی دیگر دارند۔

(۲) ہندیہا با انگلیسہا کار دارند در اداراتِ ایشان ملازمند
در مملکتِ شان مے روند اگر انگلیسی را بد حرف بزنند انگلیسہا
بایشان مے خندند برعکس فارسی زیرا نہ با ایرانیہا کار دارند
و نہ بہ ایران مے روند یک جہتِ دیگر اختلافِ فارسی ما با
فارسیِ شما این است کہ ما خیلے از الفاظ فارسی از دواوینِ
شعراے فارسی مے گیریم و خیال نمے کنیم کہ شاید شاعر
آن لفظ را در مقامِ ضرورتِ شعری استعمال کردہ در تصنیفات
قدیم فارسی ہم الفاظے ہست کہ اکنون در ایران متروک شدہ
وما آنہا را استعمال مے کنیم۔

---

۱ گول فریب۔

امین الدوله گفت "از بیانِ جنابِ عالی رفعِ اشتباهم شد۔ حالا فهمیدم جهتِ نقصِ فارسیِ هند چیست ولے از قرارے که فرمودند مسلمانهاے هند اهتمام در بابِ زبانِ فارسی دارند پس چرا نقایصش را رفع نمی کنند این که آسان است که همیشه دو نفر طلّابِ فارسی به طهران بفرستند و ایشان بعد از تکمیلِ زبان در مدارسِ هند تدریس کنند و کتبِ مفیده در بابِ فارسیِ ایران بنویسند۔"

آقاے احمد گفت۔ "راے جنابِ عالی خیلے خوب است انشاء الله تعالے بعد از مراجعت بهند این مطلب را به توسّطِ روزنامها به هندیان مے رسانم۔"

بارے ازین قبیل صحبتهاے مفیده میانِ دو مهمانِ بنده واقع شد یک ساعت بغروب مانده آقاے امین الدوله فرمود۔ "من حالا رفعِ زحمت میکنم۔ ولے از صحبتِ آقاے احمد سیر نشدم انشاء الله باید یکروز دیگر را ببینم۔ حالا خوب است فردا شب تشریف بیاورید منزلِ بنده۔"

گفتم "بندہ کہ خدمتِ جنابِ عالی را کمال سعادت خود میدانم
ولے اختیار با آقاے آفتاب احمد است"۔

جنابِ آفتاب احمد گفت "بندہ مہمانم ہر طور میزبان میل
دارند تابعم۔ خصوصاً خدمتِ آقاے امین الدولہ کہ عین
سعادتِ بندہ است"۔

از بیانِ ما دو نفر وعدہ مفہوم شد و آقاے امین الدولہ پاشدہ
فرمود "دیگر فردا شب خدمتِ شما مے رسیم"۔
و خدا حافظے کردہ تشریف بُردند۔

## بابِ ہشتم

بعد از تشریف بُردن امین الدولہ ما ہم پیادہ تا خیابانِ[1] لالہ زار
رفتیم و برگشتیم محض اینکہ دل مہمانم تنگ نشود ہر روز او را بگردش
مے بُردم۔ صحبتِ آن روز ما در گردش در بابِ شعراے
متاخرینِ ایران بود۔ اشعارِ ذیل را از غزلہاے متفرقہ

---

[1] خیابان راہِ طویل و عریض۔

زرگرِ اصفہانی بر ایش خواندم آفرین گفت۔

خواہم ار بوسہ زنم لعلِ لبِ جانان را
تا لبش را بہ لب آرم بہ لب آرم جان را
خواستم تا نکشم رنجِ شبِ ہجران را
روزِ وصلِ تو بپائے تو سپردم جان را
ہر چند گم بزدی و جان نہ سپارم تا حشر
اگر از سینۂ من بر نکشی پیکان را

چو کرد لب بہ مئے آلودہ ترکِ بادہ پرستم
بریخت خونِ جہانے بہ این بہانہ کہ مستم
نہ شیخ مید ہدم توبہ و نہ پیرِ مغان مے
ز بسکہ توبہ نمودم ز بسکہ توبہ شکستم
ازین کہ خون کندم دل بہ بزمِ ساقیِ مجلس
نہ بادہ بود تہی ساغرے کہ داد بدستم

یک ساعت از شب رفتہ برگشتیم چند روزنامہ فارسی و انگلیسی

برائے مخلص آوردہ بُروے میز تحریر گذاشتہ بودند مہمانِ عزیزم[1] گفت "یکے ازاین روزنامہا راید بہید من بخوانم"

خواستم یک روزنامۂ فارسی بدہم۔ گفت "نہ۔ انگلیسی بدہید کہ حالات ہند را مفصّل مے نویسد"

گفتم "مگر شما انگلیسی ہم مے دانید؟"

گفت "شما کہ ایرانی ہستید انگلیسی میدانید ما ہندیان کہ بطریق اولے باید زبانِ سلطنتِ خودمان را بدانیم"

گفتم "پس چرا تا حال نفرمودید زبانِ انگلیسی مے دانیم؟"

گفت "برائے انگلیسی گفتن وقت خیلے دارم میخواہم سفرِ ایران را غنیمت دانستہ فارسی را تکمیل کنم"۔

یک قدرے روزنامہ خواندند بعد ازاں صحبت سیاسی کردن دیدم باوجود انگلیسی دانی در سیاسی چندان ربط ندارد و از بیانات اش ہم ہیچ معلوم شد کہ مسلمانہائے ہند مثلِ مسلمانہائے ایران چندان شوق بہ مطالب سیاسی ندارند۔

---

[1] عزیز بمعنی محبوب و در ہند بمعنی رحم و خویش استعمال مے شود۔

بارے آن شب را در صحبتہائے سیاسی صرف شد۔

فردا صبح آمدم بیرونی[1] و گفتم "امروز روز سیزدہم و آخر عید است اغلب اہل شہر مے روند سیزدہ بدر[2] اگر میل دارید ما ہم مے رویم"

گفت "چہ ضرر دارد مے رویم ہوا خوری ہم می شود تماشا[3] ہم می کنیم"

گفتم "صحرائے ابن بابویہ کہ خرابۂ رے قدیم است بنظر من از ہمہ جا بہتر است"

گفت "ہر کجا بنظر شما خوب است مے رویم"

گفتم "دو تا اسپ از خود ہم دارم ولے محض خاطر شما یا کالسکہ یا ماشین مے رویم"

گفت "چرا؟ من ہم سواری بلدم[4] و میل بہ آن ہم دارم"

---

[1] بیرونی آن حصۂ عمارت است کہ مخصوصِ مردان است۔

[2] سیزدہ بدر ہوا خوری روز سیزدہم عید است۔

[3] تماشا دیدن است و در ہند بمعنی بازی استعمال میشود۔ [4] بلدم مے دانم۔

گفتم "در ہند ہم سواری اسب مثل ایران رسم است؟"
گفت "بقدر ایران رسم نیست ولے در حیدرآباد دکن
خیلے رسم است"
یک دو ساعت از آفتاب گذشته اسبها را زین کرده آوردند
اسباب چاے و نہار را علی قلی نوکر بندہ با ماشین بردہ بود
ابن بابویہ - با ہم سوار شدہ تو شہر اسبہا را قدم بردیم و سلے ہین کہ
از دروازۂ شہر بیرون رفتیم گفتیم حالا باید اسپہا را یرقہ بَرد
و دیدم مہمانِ من شروع کردہ بہ لگّہ بردن و مثل فرنگیہا پا می شد
و می نشست - ما ایرانیہا کہ لگّہ را دوست نمی داریم من اسپم
را یرقہ تند مے بردم از لگّہ او عقب نیفتادم بعد از یک میل
تا مسافتے چہار نعل رفتیم سواری خوب بلد بود از شہر تا ابن
بابویہ یک فرسخ و نیم است یک ساعتہ رسیدیم و سر چشمۂ علی

---

سلہ یرقہ تند رم تند - سلہ لگّہ را در اردو دُلکی خوانند - سلہ چہار
نعل تاختن - سلہ فرسخ شش ہزار ذرع است کہ از چہار میل
کمتر و از سہ میل بیشتر است -

پیاده شدیم - علی قلی چائے دم کرده بود خوردیم دیوان ہاتف اصفہانی ہمراه داشتیم ترجیع بندِ توحیدیۂ ذیل را خواندیم بر سرور ما افزود-

## بندِ اوّل

| | |
|---|---|
| اے فدائے تو ہم دل و ہم جان | وے نثارِ رہت ہم این و ہم آن |
| دل فدائے تو چون توئے دلبر | جان نثارِ تو چون توئے جانان |
| دل رہاندن ز دست تو مشکل | جان فشاندن بپائے تو آسان |
| راهِ وصلِ تو راہ پُر آشوب | دردِ ہجرِ تو دردِ بے درمان |
| بندگانیم جان و دل بر کف | چشم بر حکم و گوش بر فرمان |
| گر دلِ صلح داری اینک دل | ور سرِ جنگ داری اینک جان |
| دوش از شورِ عشق و جذبۂ شوق | ہر طرف مے شتافتم حیران |
| آخر کار شوقِ دیدارم | سوئے دیرِ مغان کشید عنان |
| چشمِ بد دور خلوتے دیدم | روشن از نورِ حق نہ از نیران |
| ہر طرف دیدم آتشے کان شب | دید در طورِ موسیِ عمران |
| پیرے آنجا بہ آتش افروزی | با ادب گردِ پیرِ مغبچگان |

همه سیمین عذار و گل رخسار — همه شیرین زبان و تنگ دهان

چنگ و عود و دف و نی و بربط — شمع و نقل و می و گل و ریحان

ساقی ماه روی و مشکین موی — مطرب بذله گوی و خوش الحان

مغ و مغ زاده موبد و دستور — خدمتش را تمام بسته میان

من شرمنده از مسلمانی — شدم آنجا به گوشهٔ پنهان

پیر پرسید کیست این گفتند — عاشقی بی قرار و سرگردان

گفت جامی دهیدش از می ناب — گرچه ناخوانده باشد این مهمان

ساقی آتش پرست آتش دست — ریخت در ساغر آتش سوزان

چون کشیدم نه عقل ماند و نه دین — سوخت هم کفر از آن و هم ایمان

مست افتادم و در آن مستی — به زبانی که شرح آن نتوان

این سخن می شنیدم از اعضا — همه حتی الورید و الشریان

که یکی هست و هیچ نیست جز او — وحده لا اله الا هو

## بند دوم

از تو ای دوست نگسلم پیوند — گر به تیغم برند بند از بند

الحق ارزان بود ز ما صد جان — وز دهان تو نیم شکرخند

ای پدر پند کم ده از عشقم — که نخواهد شد اهل این فرزند

پند آنان دهند خلق ای کاش — که ز عشق تو میدهندم پند

من ره کوی عافیت دانم — چه کنم کاوفتاده ام به کمند

در کلیسا به دلبری ترسا — گفتم ای دل بدام تو در بند

ای که دارد به تار زنارت — هر سر موی من جدا پیوند

ره بوحدت نیافتن تا کی — ننگ تثلیث بر یکی تا چند

نام حق یگانه چون شاید — که اب و ابن و روح قدس نهند

لب شیرین گشود و با من گفت — وز شکر خنده ریخت از لب قند

که گر از سر وحدت آگاهی — تهمت کافری بما مپسند

در سه آئینه شاهد ازلی — پرتو از روی تابناک افگند

سه نگردد بریشم ار او را — پرنیان خوانی و حریر و پرند

ما درین گفتگو که از یک سو — شد ز ناقوس این ترانه بلند

که یکی هست و هیچ نیست جز او — وحده لا اله الا هو

جمعیت مردم را که برای سیزده بدر آمده بودند تماشا میکردیم

خیلے از آشنایان و دوستانِ من آنجا ملاقات و با آقائے
آفتاب احمد معرّفی شدند۔ نہار را در صحرا خوردیم و خواستیم
برویم بالائے کوہ آنجا۔ مہمانِ تا چند قدم آمد و توے سنگلاخ
گیر کرد من ہم از رفتنِ بالائے کوہ صرفِ نظر کردہ برگشتیم سر منزل
ہوائے سبز و ہم علیہ کہ معلوم است چہ اندازہ معتدل و با روح
است صحرا تمام سبزہ و بواسطۂ نہر آب کہ از وسطش مے گذشت
باغات و درخت ہم خیلے داشت در چند جائے آن ہم گلزار
ساختہ بودند و گلہا تازہ باز شدہ و بعضے ہنوز غنچہ بودند بلبلہا
چہچہ مے زدند و چند ہزار جمعیت دستہ بدستہ زیرِ درختہا و
کنارِ نہر نشستہ مشغولِ کیف[1] بودند خیلے صفا[2] داشت
اغلب دستہا دو این شعرا ہمراہ داشتند و بسیارے
ہم اشعار را بہ آوازِ بلند مے خواندند من ہم بخواہشِ مہمانم
باقی ترجیع بندِ ہاتف اصفہانی را آنجا خواندم ہر دو حال و ست داد

---

[1] کیف لذّت۔
[2] صفا منظر خوب۔

# بند سوم

دوش رفتم بکوی باده فروش | ز آتش عشق دل بجوش و خروش
محفلی نغز دیدم و روشن | میر آن بزم پیر باده فروش
چاکران ایستاده صف در صف | باده خواران نشسته دوش بدوش
پیر در صدر و میکشان گردش | پاره‌ مست و پاره مدهوش
سینه بی کینه و درون صافی | دل پر از گفتگو و لب خاموش
همه را از عنایت ازلی | چشم حق بین و گوش راز نیوش
سخن آن به این هنیئاً لک | پاسخ این به آن که بادت نوش
گوش بر چنگ و چشم بر ساغر | آرزوی دو کون در آغوش
با ادب پیش رفتم و گفتم | کی ترا دل قرارگاه سروش
عاشقم دردمند و حاجتمند | درد من بنگر و بدرمان کوش
پیر خندان بطنز با من گفت | کای ترا پیر عقل حلقه بگوش
تو کجا ما کجا که از شرمت | دختر رز نشسته برقع پوش
گفتمش سوخت جانم آبی زن | و آتش من فرو نشان از جوش

| | |
|---|---|
| دوش می سوختم از این آتش | آه اگر امشبم بود چون دوش |
| گفت خندان که هین پیاله بگیر | ستدم گفت هان زیاده منوش |
| جرعهٔ در کشیدم و گشتم | فارغ از رنج عقل و زحمت هوش |
| چون بهوش آمدم یکی دیدم | ما بقی را همه خطوط و نقوش |
| ناگهان از صوامع ملکوت | این حدیثم سروش گفت بگوش |
| که یکی هست و هیچ نیست جز او | وحده لا اله الا هو |

## بند چهارم

| | |
|---|---|
| چشم دل باز کن که آن بینی | آنچه نادیدنی است آن بینی |
| گر به اقلیم عشق رو آری | همه آفاق گلستان بینی |
| بر همه اهل آن زمین بمراد | گردش دور آسمان بینی |
| آنچه بینی دلت همان خواهد | وآنچه خواهد دلت همان بینی |
| بی سر و پا گدای آنجا را | سر به ملک جهان گران بینی |
| هم در آن پا برهنه جمعی را | پای بر فرق فرقدان بینی |
| هم در آن سر برهنه قومی را | بر سر از عرش سایبان بینی |

| | |
|---|---|
| گاه وجد و سماع هر یک را | بر دو کون آستین فشان بینی |
| دل هر ذره را که بشکافی | آفتابیش در میان بینی |
| هر چه داری اگر به عشق دهی | کافرم گر جوی زیان بینی |
| جان گدازی اگر به آتش عشق | عشق را کیمیای جان بینی |
| از مضیق جهات درگذری | وسعت ملک لامکان بینی |
| آنچه نشنیده گوش آن شنوی | آنچه نادیده چشم آن بینی |
| تا بجایی رساندت که یکی | از جهان و جهانیان بینی |
| با یکی عشق ورز از دل و جان | تا به عین الیقین عیان بینی |
| که یکی هست و هیچ نیست جز او | وحده لا اله الا هو |

## بند چهارم

| | |
|---|---|
| یار بی پرده از در و دیوار | در تجلی است یا اولی الابصار |
| شمع جویی و آفتاب بلند | روز بس روشن و تو در شب تار |
| گر ز ظلمات خود رهی بینی | همه عالم مشارق الانوار |
| کور وش قاید و عصا طلبی | بهر این راه روشن و هموار |

چشم بگشا به گلستان و ببین — جلوهٔ آب صاف در گل و خار

ز آب بی رنگ صد هزاران رنگ — لاله و گل نگر در این گلزار

پا براه طلب نه و از عشق — بهر این راه توشهٔ بردار

شود آسان ز عشق کاری چند — که بود نزد عقل بس دشوار

یار گو بالغدو والآصال — یار جو بالعشی والابکار

صد رهت لن ترانی ار گویند — باز میدار دیده بر دیدار

تا بجائی رسی که می نرسد — پای اوهام و پایهٔ افکار

بار یابی به محفلی کانجا — جبرئیل امین ندارد بار

این ره این توشه تو آن منزل — مرد راهی اگر بیا و بیار

ور نهٔ مرد راه چون دگران — یار می گوی و پشت سر می خار

هاتف ارباب معرفت که گهی — مست خوانندشان و گه هشیار

از می و جام و ساقی و مطرب — وز مغ و دیر و شاهد و زنار

قصد ایشان نهفته اسراریست — که به ایما کنند گاه اظهار

پی بری گر به رازشان دانی — که همین است سرّ آن اسرار

که یکی هست و هیچ نیست جز او — وحده لا اله الا هو

سہ ساعت بہ غروب بود آقاے آفتاب احمد در ضمن صحبت مے خواست بپرسد شاہ عبد العظیم از اینجا دور است یا نزدیک اشتباہاً گفت "مشہد از این جا دور است یا نزدیک"

گفتم "شما از زیارت مشہد برگشتہ اید مے دانید قریب سی منزل دور است"

گفت "معافی مے خواہم من غلط کردم مے خواستم بگویم شاہ عبد العظیم گفتم مشہد"

گفتم "شاہ عبد العظیم از این جا نیم میل دور است خدا نکند شما غلط بکنید اشتباہ جزئی کردید سہو انسان بود برای ہر کسے این طور سہو دست مے دہد"

سرش را زیر انداخت قدرے فکر کرد و بعد سرش را بلند کرد و گفت "دیگر معنی غلط کردم سہو کردم نیست؟"

گفتم "جملہ غلط کردم در فارسی معنی سہو کردم مے دہد بلکہ در اصطلاح معنی احمق ہستم مے دہد و اگر کسے بخواہد نخش بہ بہند

مے گویند غلط کردی یعنی احمق ہستی۔ شما باید فرمودہ باشید سہو کردم یا اشتباہ کردم" گفت "در فارسی ہند معنی غلط کردم اشتباہ کردم مے باشد۔ من از شما خواہش دارم بعد ازاین اشتباہات فارسی مرا بگوئید من ہم یاد داشت میکنم خیلے مفید است ممنونِ جنابِ عالی خواہم بود"!

گفتم "بچشم باکمال اخلاص ہمیشہ اشتباہات فارسی شما را عرض مے کنم آن جملہ اولِ شما ہم درست نیست باید بفرمائید عذر مے خواہم یا ببخشید نہ معافی مے خواہم"!

بعد ازان دیگر ہر وقت اشتباہ از مہمانم مے شنیدم باکمال ادب حالیش مے کردم ممنون ہم مے شد۔

دو ساعت بغروب ماندہ از انجا رفتیم بزیارتِ شاہ عبدالعظیم پیادہ رفتیم کہ در راہ خوب تماشا بکنیم در صحن و حرم ہم خیلے جمعیت بود۔ بعد از زیارت و نماز سوارہ مراجعت بہ شہر کردیم۔ در خانہ لباس عوض کردہ موافق وعدہ رفتیم بپارک آقائے امین الدولہ۔

# باب نہم

آقاے امین الدولہ جمعے از دوستانِ خودش را ہم وعدہ گرفتہ بود
تا ساعتِ چہار مشغولِ صحبت بودیم۔ چند مرتبہ چاے و سکنجبین آوردند
خوردیم از خستگی در آمدیم یکے از مہمانان آن شب کہ ذکاء السلطنہ لقب
داشت با مہمان خیلے گرم گرفتہ بود مے گفت "من چند سال قبل
ہندوستان را سیاحت کردہ حیدرآباد دکن ہم رفتہ ام"۔

بعضے از نوابہاے حیدرآباد را ہم اسم مے بُرد و خیلے تعریف
از ایشان مے کرد۔ از جملہ صحبتہایش با آقاے ہندی این
بود "یکے از چیزہاے کہ من در مسلمانانِ ہند دیدم کہ در مسلمانہاے
ممالکِ دیگر ندیدم اختلافِ اقوام است

مسلمانہاے ہند بعضے از افرادِ خودشان را خیلے
شریف مے دانند و بعضے را رذیل۔ در ایران و ممالکِ دیگر
اسلامیہ از حیثیتِ قومیت تمام مسلمانہا مساوی ہستند
منتہا اگر بعضے کارِ بزرگ و دولتی دارند یا پول خیلے دارند دیگران

برائے دنیا یشان بایشان احترام مے کنند امّا اینہا را از خود شان بالا تر نمے دانند و ایشان ہم خود شان را قوم شریف تر نمے نامند و دیگران را پست نمے پندارند۔ مدتہا در جہت اعتقادِ مسلمانانِ ہند فکر مے کردم آخر فہمیدم این اعتقاد را از مذہبِ قدیم ہند گرفتند۔"

مہمانِ ہندی گفت درست است کہ اسلام یکے است ولے مسلمانانِ ہر ملک قدرے از عقائد قدیمۂ خود شان را داخلِ اسلام کردہ اند ازین جہت مسلمانانِ ہر ملک عقائد و رسومات دارند کہ مسلمانانِ ملکِ دیگر ندارند۔ مثلاً شما ایرانیان برائے ہر کارے اگرچہ جزئی ہم باشد ساعت مے بینید و ما ابداً نمے بینیم۔ شما در عروسی باندازۂ وسیع خود تان خرج مے کنید و خیلے سادہ عروسی مے کنید ما مجبوریم اگر پول ہم نداشتہ باشیم قرض کردہ رسوماتے در عروسی بجا بیاوریم کہ ابداً در اسلام لازم نیست۔ صدہا رسومات در ماہست کہ در شما نیست و در شما ہم عقائد بسیار است کہ در ما نیست ولے عموماً رسوماتِ ما پُر خرج است و عقائد شما نیست۔ اگر مسلمانہائے ممالک مختلفہ در علم ترقی

بلغنند و با هم دیگر مراوده پیدا کنند رسومات همه اصلاح خواهد شد۔

بعد صحبت ادبیات فارسی درمیان آمد آقاے امین الدوله شرحے از تعریفهائے که مصنفین اروپا از ادبیات فارسی مے کنند بیان کرد۔ خصوص از رباعیات عمر خیام و ترجمه هایش در السنهٔ اروپا۔ رباعیات ذیل را با ترجمهٔ انگلیسی آنها خواندند حاضرین محظوظ شدند۔

## رباعی

| | |
|---|---|
| چون عمر بسر رسد چه بغداد و چه بلخ<br>خوش باش که بعد از من و تو ماه بسے | پیمانه چو پُر شود چه شیرین و چه تلخ<br>از سلخ بغرّه آید از غرّه بسلخ |

## ایضاً

| | |
|---|---|
| یک نان به دو روز گر شود حاصل مرد<br>محکوم کم از خودے چرا باید بود | وز کوزهٔ شکستهٔ دمے آبے سرد<br>یا خدمت چون خودے چرا باید کرد |

## ایضاً

| | |
|---|---|
| از حادثهٔ زمان زاینده مترس | وز هر چه رسد چو نیست پاینده مترس |

این یکدم نقد را بعشرت گذران — از رفته میندیش و ز آینده مترس

## ایضاً

برخیز و مخور غم جهان گذران — بنشین و جهان بشادکامی گذران

در طبع جهان اگر وفائے بودے — نوبت بتو خود نیامدے از دگران

## ایضاً

یارب بدل اسیر من رحمت کن — بر خاطر غم پذیر من رحمت کن

بر پاے خرابات رو من بخشاے — بر دست پیاله گیر من رحمت کن

## ایضاً

افتاده مرا با مے و مستی کارے — خلقم ز چه مے کنند ملامت بارے

اے کاش که هر حرام مستی دادے — تا من بجهان ندیدمے هشیارے

از این قبیل صحبتهاے مفیده خیلے داشتیم میزبان ما میدانست که رفیق هندی ما از فرنگی مآبی خوشش مے آید روے میز بما شام داد - کارد و چنگال و قاشق[1] گذاشته بودند - شام خوردیم قهوه و قلیان هم آوردند قدرے صحبت کردیم و گفتیم دو حالا

[1] قاشق چمچه

دیگر باید زحمت را کم کرد"

میزبان گفت "چه زحمتی؟ کمال راحت است"

همین که خواستیم برخیزیم نوکر صاحب خانه آمد اسم شب را که آن شب "حیدر آباد" بود به من گفت۔ در راه از هر قراول خانه که رد مے شدیم جلو مے گرفتند۔ اسم شب مے گفتیم و میرفتیم۔ بخانه رسیدیم رخت خواب انداختند خوابیدیم صبح برائے نماز برخاستیم۔ آن روز در اندرون کار داشتم۔ دیر بیرون آمدم۔ یک مطائبۂ خوش مزہ واقع شدہ بود۔

همین که آمدم بیرونی دیدم مردے ایستادہ است شاخ حجامت و تیغ[1] در دست دارد۔ مهمان به نوکرے گوید "من حجام خواستم حجامت بکنم خون بلے خواهم بگیرم این شخص را چرا آوردی"؟

نوکرے گوید "آقا! حجام همین است همین شخص حجامت میکند"

من بفراست دریافتم که مقصودِ مهمان دلاک بودہ است برائش حجام آوردہ اند۔ به آدمم گفتم "پسرہ! برو دلاک را بیار"

---

[1] تیغ استرہ۔

رفع اشتباه شد و مهمانِ بنده فوراً لفظ حجّام را در کتاب
بغلی نوشت۔ ولاک آمد زلفِ مهمان را با ماشین ولاک زد
و ریشش را هم اصلاح کرد۔ بعد سفارش کرد آب گرم بکنند برائے
تن شستن گفتم "آقا! این چند روزه که در خانه تن
نشسته اید۔ اگر میل دارید امروز بر ویم حمّام۔ حالا در طہران
چندین حمّام شیر دار داریم راضی شد۔ به نوکر گفتم اسباب حمّام
را ببرد حمّام خیابان امین حضور ما هم رفتیم آنجا اوّل زیر شیر آب
نیم گرم ایستاده آب بروے خودمان ریختیم آمدیم روے لنگها
نشستیم آب گیر طاسِ آب را جلو ما گذاشت ولاک آمد کیسه
کشید و صابون زد مشت و مال هم کرد دو بار رفتیم زیر شیر آب[1]
خودمان را شستیم۔ لنگ و قطیفه آورد ند گرفتیم و آمدیم
سربینه نشستیم جامه دار آمد مشت و مال کرد بعد لباس پوشیدیم
و قهوه چی چاے آورد خوردیم قلیان آورد کشیدیم به آدم گفتم

---

[1] شیر آب را در اردو "نل کی ٹونٹی" گویند۔

پول حمامی و دلاک وغیره را بدهم خود مان رفتیم خانه وقت نهار
بود عصرانه خوردیم من رفتم اندرون و مهمانان هم دراز کشیدند
چهار به غروب یکی از آدمهای بنده آمد و من در اندرون
گفت چند نفر مهمان آمدند فوراً لباس پوشیده بیرون آمدم جمعی
از دوستان که سابقاً به بازدید عید بنده آمده بودند عید کردند مجدداً
با آقا خان آقای آقا سید احمد ملاقات بکنند تشریف آوردند
و دو نفر از مهمانهای شب دعوت آقای امین الدوله هم
بودند مشغول صحبت شدیم گفتگوی کیفیت سلطنت حیدرآباد
دکن در میان آمد یکی از مهمانها که حاجی حبیب الله خان نام
داشت از آقای آقا سید احمد پرسیدند سلطنت دکن جمهوری[1] است

[1] سلطنت جمهوری مثل سلطنت فرانسه و امریکا که پادشاه ندارند هر چند سال یک نفر رئیس
انتخاب میکنند سلطنت مشروطه مثل سلطنت انگلستان که پادشاه دارند ولی مجلس شوری هم دارند
سلطنت مطلقه آن است که پادشاه بی مجلس شوری سلطنت میکنند ولی تابع قوانین مملکت
است مثل سلطنت حیدرآباد دکن سلطنت مستبده آن است که در مملکت مجلس شوری و قوانین
نباشد شخص پادشاه حسب خواهش خود بهر طوری خواهد سلطنت بکند.

یا مشروطہ و یا مقننہ و یا مستبدہ ؟"

او جواب داد و در دکن اقوام مختلفہ ہستند و مناسب چنین سلطنت برائے آن مقننہ است لہٰذا از زمان مرحوم سر سالار جنگ اوّل مجتہد اعظم ہند سلطنت دکن مقننہ شدہ است و برائے ہر شعبہ از کارہائے سلطنتی یک ادارہ قائم کردند بعدا ہر چند ین ادارہ یک وزارت ترتیب دادند و یک نفر رئیس الوزرا ہم ہست شخص پادشاہ رئیس تمام ادارات سلطنت است و حق دارد احکام وزارت خانہا را رد یا قبول بکند- فعلاً در حیدرآباد چہار وزیر داریم-

(۱) وزیر مالیہ- (۲) وزیر عدلیہ و امور عامہ-

(۳) وزیر جنگ- (۴) وزیر تعمیرات و تنظیمیہ[1]-

وزرا احکام راجع بہ ادارات خودشان را برائے امضا نزد رئیس الوزرا مے فرستند و بعد از امضا او مے فرستند خدمت اعلیٰ حضرت ہمایون نظام الملک آصف جاہ"-

---

[1] تنظیمیہ ادارۂ کوتوالی-

از این قبیل مذاکرات خیلے واقع شد و دو و نیم به غروب مهمانها
مے خواستند بروند بعضے نهار و برخے براے شام ما را
وعده گرفتند ممکن نبود همه را قبول کنیم و خجالت کشیدیم همه را رد
بکنیم لهذا بهمه گفتیم "چون در شرف حرکت هستیم نمے دانم چه وقت
مے توانیم خدمت شما برسیم۔ هر شب و روزے که ممکن است روز
قبل از آن عریضه عرض مے کنم اطلاع مے دهیم"

مهمانها رفتند و ما هم مشغول روزنامه خواندن شدیم و یک ساعت
بغروب براے گردش رفتیم بیرون و بعد از مغرب برگشتیم۔

و در راه صحبت شعراے متاخرین ایران در میان آمد و یک
اطلاعِ مختصے از مهمان ما حاصل کردیم آن این است که گفتیم
"شعراے متقدمین اشعارِ مشکل پر مضمون مے گفتند ولے متوسطین
ابتدا رسم بود طریقهٔ رودکی و سعدی را که اشعارِ صاف شیرین
گفتن بود ترک کرده اشعارِ مشکل مضمون دار مے گفتند و لے
متاخرین ما آن طریقهٔ متقدمین را تجدید کردند"

---

۱؎ ساعت پنج غروب۔

ہمان گفت "ہمان شعرائے متوسطین در زمانِ سلاطین گورکانیہ ہند
در رفتند و طریقۂ شاعری خود شان را دران جا ترویج گردند و تاکنون
ہمان طریقہ در شعرائے ہند جاری است در فارسی و اُردو ہمان
طریقہ شعر مے گویند"

از جملہ اشعارے کہ در راہ وقتِ گردش خواندیم اشعارِ ذیل است
کہ ہاتف اصفہانی در بابِ بلندیِ ہمت فرمودہ است۔

خار بر رودن بمژگان خارہ بشکستن بسر
سنگ خائیدن بدندان کوہ ببریدن بہ چنگ
لب بدنبالِ عقرب بوسہ بر دندانِ مار
پنجہ با چنگالِ ثعبان غوص در کامِ نہنگ
از سرِ پستانِ شیرِ شرزہ دوشیدن حلیب
وز بنِ دندانِ مارِ گرزہ نوشیدن شرنگ
تیرہ غولے روز بر گردن کشیدن خرخیز
پیرزالے در بغل شب برگرفتن تنگ تنگ
حلقہ برگردن بہ خشم از کامِ شیرِ گرسنہ

صید بگرفتن به چیره از بر غضبان پلنگ
تشنه کام و پا برهنه در تموز و سنگلاخ
ره بریدن بی عصا فرسنگها با پای لنگ
نقشها بستن شنگرف از کلک شور آب تند
نقبها کردن پدید از خار تیز خاره سنگ
صد ره آسان تر بود بر من که در بزم لئام
باده نوشم سرخ سرخ و جامه پوشم رنگ رنگ
چرخ گرد از هستی من گر بر آرد گو بر آر
دور باد دور از دامان نامم گرد ننگ

## باب دهم

بعد از مراجعت از گردش نماز خوانده رفتم در اطاق
تحریر دیدم چند کاغذ برای من آمده همه را خواندم جواب
نوشتم. از آن جمله یکی از اصفهان از آقا شیخ عبد الله
این طور نوشته بود محترم وطن مدار رشته‌ای است

وعہدیست بسیار بعید کہ از آن دوست بدیع تعلیقہ نرسید
و باعث انتظار و نگرانی گردید بسیار حیف - در این عید نوروز و
ماہ سعید - از آن یار محبوب نامہ نرسید و در منا رقّت طولانیست
اے یار سعید - دلم شکستہ و جامۂ صبرم درید -

تا کے آخر ز فراق تو بلرزیم چو بید  ز دوری تائے ما دل شدگان چون خورشید

مرقوم شدہ باید کہ سی عازم اصفہان می شوید
ایام استقبال نزدیک (وحید اللہ)

من ہم جواب شما را این طور نوشتم

معروض می دارد  رقیمہ محبت نمودہ سرافراز فرمود آنچہ دیدہ
ما فؤاد دل را مسرور بخشود مرحبا باد کہ باکمال کرامت یاد
نمودید - در این ایام عید مسعود بندہ مشغول بہ پذیرائی مہمانان بودہ
و دوستی دو دو دیدوم و مجال عریضہ نگاری کمتر بدست آمد و مشغول
ارادت بہ آن وجود ذی جود مہمان است کہ بود -

تو مرا ہیچ یاد نمی و منم چون محمود بہ اشارہ ایاز
نزدیک نمود و سرم بہ آستان آن محبوب مطلوب تو اد مسعود

وبرافتخار وسرورم خواہد افزود۔ زیادہ ظلِ عالی ممدود باد۔

(عباس)

بعد از نوشتنِ جوابِ مراسلات خدمتِ مہمانِ عزیز رسیدم دیدم دارد مراسلاتِ پنجابی را مطالعہ میکند تا رسیدم۔ "فرمود اگر مجال دارید یک دو مراسلہ را تصحیح بکنیم"

گفتم "چہ ضرر دارد"، یکے از مراسلات را این طور خواند۔ مکرمی۔ سلام علیکم۔ مزاجِ شریف۔ عنایت نامۂ جناب واصل شد لفافہ یکے از دوستانِ من رسید کہ متعلقِ شما چیزے نوشتہ است آن را ہم ملفوف نمودم از چندروز بسیار مشغولِ خط وکتابت بودم فرصت نشد بخدمتِ شما خط بفرستم۔ آن عریضہ کہ برائے ملازمتِ سرکار نوشتہ پیشِ فقیر فرستادید دستخط نداشت یکے دیگر با دستخط بفرستید خواہم رساند فقط خاکسار عطا حسین عفی عنہ

مراسلۂ مذکورہ را بندہ این طور تصحیح نمودم

فدایت شوم۔ یا عرض مے شود۔ امیدوارم مزاجِ مبارک

را املاے نباشد۔ تعلیقہ جناب عالی زیارت شد۔ پاکت یکے از
دوستانِ مخلص رسید و چیزے راجع بجناب عالی درآن بود
در جوف فرستادم۔ چند روز بود مشغولِ مراسلات بودم
فرصت نشد عریضہ بخدمتِ جناب عالی بفرستم آن
عریضہ را کہ براے ملازمت دولتی نوشتہ پیشِ مخلص فرستادہ
بودید امضا ر نداشت یکے دیگر با امضا ر بفرستید خواہم رسانید۔
زیادہ عرضے نیست۔
اخلاص کیش عطا حسین

"آقاے آفتاب احمد گفت "دستخط براے امضا نوشتن
صحیح نیست؟" گفتم "خیر۔ انچہ را کہ سلاطین یا حکام بزرگ
بدستِ خود شان بنویسند آن را دستخط میگویند و در فارسی بہ معنی
امضا نیامدہ است"۔

کتاب بغلی را بیرون آورد و الفاظِ تصحیح شدہ را نوشت و کاغذے
دیگر خواند کہ شخصے بفرزندش نوشتہ بود این طور۔

برخوردار فلان۔ مدتہا است کتابت نفرستادی من
از شما خیلے غصہ شدہ ام البتہ جلدی خط بفرستید و این

راهم بنویسی که فصل امسال جاگیرها چه طور است - در اخبار
نوشته بود امسال آنجا برسات خیلی کم آمده است و نیز
نوشته بود در جاگیرها یک شیر آمده و دو سه اشخاص را کشت
و کله یک فقیر را زخمی کرد از این وجه خیلی تشویش دارم - دیروز
بخدمت نواب صاحب رفته نذر دادم قبول شد از
کوایف باید بنویسی فقط

قبل از شیخ پرسیدم جاگیر چه چیز است و از بیاناتش معلوم
شد قبول است برسات را که خود فهمیدم باران است اگرچه
خیال می کردم شیر هند همان شیر ایران است لیکن
احتیاطاً پرسیدم از نشانهائی که داد معلوم شد ببر را میگویند و شیر را
ببر نامند از کله پرسیدم اشاره به رخسارش کرده گفتم

از عبارت نواب صاحب معلوم می شود در هند نواب
شخص متشخص مالدار را می گویند پس نذر دادن به او چه
معنی دارد زیرا نذر عهد شخص است با خدا چیزی بفقیر
یا عاجزی و یا مقبره می دهد گفت در هند رسم است که اگر کسی

پیش بزرگے مے رود پیشکشے بہ او مے دہد آن را نذر مے گویند''۔

پس مراسلۂ مذکورہ را این طور تصحیح کردم۔

نورچشم فلان۔ مدتہا است مکتوب نہ فرستادی ذہن از شما خیلے متفکرم البتہ بزودی مراسلہ بفرست و این راہم بنویس کہ زراعت امسال تیول ما چہ طور است۔ در روزنامہ نوشتہ بود امسال آنجا باران خیلے کم آمدہ است و نیز نوشتہ بود در تیول ما یک ببر آمد دو سہ نفر را کشت و صورت یک نفر را زخمی کرد از این جہت خیلے تشویش دارم دیروز خدمت آقاے نواب رفتہ پیشکشے دادم قبول شد۔ از حوادث شہر بنویس۔ زیادہ مطلبے نیست۔

وقتیکہ کلمات تصحیح شدہ را در کتاب یادداشت خودش مے نوشت گفت ''چرا اشخاص را تبدیل بہ نفر کردید مگر نفر بمعنی نیست نیست۔؟''

گفتم ''در فارسی نفر بمعنی شخص است و فصیح است''

از جملہ چیزہائے کہ از تکلم مہمانم فہمیدم این بود کہ ہمیشہ جمع را

جاے واحد استعمال میکرد مثلاً مے خواست بگوید ده کتاب مے گفت ده کتابها و یا مے خواست بگوید چہار درخت میگفت چہار درختہا و ھکذا- من فہمیدم کہ در فارسی ہند معدود را جمع استعمال مے کنند برعکس فارسی ایران کہ ہر وقت با عدد معدود مے آید آن را واحد استعمال مے کنند- ساعت چہار شب شد شام آوردند خوردیم قہوه و غلیان ہم آوردند قدرے دیگر صحبت کردیم و من خدا حافظی کرده رفتم اندرون-

## باب یازدہم

فردا صبح زود آمدم بیرون دیدم مہمان دیوان حافظ در دست دارد و غزل ذیل را مے خواند-

این چہ شور است کہ در دورِ قمر مے بینم
ہمہ آفاق پُر از فتنہ و شر مے بینم
ہر کسے روزِ بہے مے طلبد از ایّام
علّت آن است کہ ہر روز بتر مے بینم

ابلهان را همه شربت زگلاب و قند است
قوتِ دانا همه از خونِ جگر می بینم
اسپِ تازی شده مجروح بزیرِ پالان
طوقِ زرین همه در گردنِ خر می بینم
دختران را همه جنگ است و جدل با مادر
پسران را همه بدخواهِ پدر می بینم
هیچ رحمی نه برادر به برادر دارد
هیچ شفقت نه پدر را به پسر می بینم
پندِ حافظ بشنو خواجه برو نیکی کن
زان که این پند به از دُرّ و گهر می بینم

من هم رفتم نشستم و مشغولِ تصحیحِ مراسلاتِ کتابِ پنجابی شدیم۔ غلیان خواستم پیشخدمت آورد تو دیدم چشمهایش پُر از خنده است هرچه میخواهد خودداری بکند نمی تواند فوراً قلیان را داد و عوضِ اینکه برود پائینِ اطاق بایستد رفت بیرون و قهقه[1] خندید

---

[1] یعنی آوازِ خنده۔

صداے خندہ اش آمد تو۔ صدا پیش کردم آمد تو گفتم "راست بگو چرا مے خندی؟ والا کتک[51] مے خوری"

گفت "آقا! امام صاحب را صدا بزنید بپرسید تفصیل را عرض مے کند"

آقاے آفتاب احمد حرفہا مرا با پیش خدمت شنید امام صاحب را صدا زد آمد۔

آفتاب احمد "پسرہ چہ خبر است؟ چرا او مے خندد"

امام صاحب "آقا با سبزی فروش دعوی مان شد"

آقاے آفتاب احمد۔ "دعوا کردن کہ خندہ ندارد"

پیش خدمت گفت "آقا! امام صاحب خیلے میل بہ فلفل دارد صبح از بازار پرسید فلفل[52] فرنگی در بازار ہست؟"

گفتم "فلفل فرنگی قرمز کہ نیست ولے سبز ہست برائے اینکہ مردم مے خرند ترشی[53] مے اندازند سبزی فروشہا مے آورند"

---

[51] کتک۔ ضرب۔

[52] فلفل فرنگی فلفل سبز و قرمز۔

[53] ترشی را در ہند آچار گویند۔

پرسید "سیرے چند است ؟"

گفتم "یک سیر کہ قیمتے ندارد ده سیرش سہ شاہی است گویا از سیر حیدرآباد فہمید کہ بیش از ده سیرہا است و ما ہم نہ فہمیدیم کہ مے خواہد دہ بخرد و الّا خود ما ن برایش مے خریدیم حالا ناظر[1] میگوید سبزی فروش مے خواست امام صاحب را بزند ناظر نگذاشت امام صاحب بسبزی فروش گفتہ بود بے ایمان حرام زاده"

گفتم "چرا فحش داد؟"

پیش خدمت گفت "بہ سبزی فروش گفتہ بود این یک شاہی را بگیر سہ سیر و کسرے فلفل سبز بدہ سبزی فروش ہم بجساب سیر ایران کشیده وداد امام صاحب گمان کرد سبزی فروش کم داده او گفت بے ایمان ہستی خیلے کم دادی او ہم خیلے بد بش آمد یک فحش بہ امام صاحب داد او قات او

---

[1] ناظر را در ہند خانسامان خوانند۔

تلخ شدہ بہ سبزی فروش گفت حرام زادہ واگر ناظر رسیدہ بود
امام صاحب خیلے کتک مے خورد"۔

بہ پیش خدمت گفتم "پسرۂ الدنگ[1] خر من بہ شما آدمہا
نگفتم؟ نگذارید بہ امام صاحب بد بگذرد ہر چہ مے خواہد برایش
بپزید چرا فلفل برایش کم مے برید؟"

گفت "آقا! بسر مبارک شما ما تقصیر نداریم ہر روز بہ او میگوئیم
ہر چہ مے خواہی بگو خجالت نکش ہر روز برایش با غذا فلفل
کوبیدہ مے بردیم خودش خجالت کشید بالآخرہ گفت فلفل فرنگی
مے خواہم تقصیر ما چہ چیز است؟"

گفتم "این دفعہ بخشیدمش اگر یک دفعہ دیگر ہمچو خریت
دیدم ندیدم[2]"۔

بعد از آن از آقا سے آفتاب احمد پرسیدم "بے ایمان

---

[1] الدنگ طویل القامہ۔

[2] دیدم ندیدم اصطلاح (محاورہ) است یعنی اگر دیدم سزائے سخت مے دہم۔

در فارسی ہند چہ معنی دارد؟"

گفت "بمعنی خاین استعمال مے شود و ایماندار شخص امین را مے گویند"

گفتم "در فارسی ایمان بمعنی دین است و بے ایمان بمعنی بے دین۔ بدترین فحش بہ ایرانیان بے دین یا بے ایمان گفتن است از ہمین جہت بود کہ اوقات سبزی فروش خیلے تلخ شد اگر امام صاحب بہ او مے گفت کم دادی یا خیانت کردی این قدر متغیر نمے شد"۔

بعد پرسیدم "حرام زادہ در ہند در چہ موقعے استعمال مے شود؟"

گفت "حرامزادہ معنی بسیار بدے ندارد۔ عموماً ارباب[۱] بہ نوکر بہ این لفظ فحش مے دہند۔ عوام ہم بہمدیگر بہ این لفظ فحش مے دہند"

گفتم "در ایران نمے شود بہ کسے حرامزادہ گفت از جملہ فحشہائے خیلے بد ایران این لفظ است۔ اگر شخص غیوری

---

۱؎ ارباب مولا، مالک۔

این لفظ را بشنود ممکن است گوینده را بکشد و یا جان خودش را تلف بکند"

بعد به امام صاحب گفتم "فرزندا هر وقت برای خرید[1] سے روی یکی از آدمهارا همراه ببر واگر اتفاقاً کسی به تو بد بگوید بیا به آدمهای من خبر بده پدرش[1] را در مے آورند بیا و اهیچ نشود که خدای نخواسته کتک بزنند"

بعد به علی رضا بیگ پیش خدمت گفتم "برو به سبزی فروش[2] بگو خوب حق نمک ده ساله مارا بجا آوردی سے خواستی مهمان مرا کتک بزنی ـ تقصیر ما است که ده سال است از دکان تو سبزی مے خریم. گیرم امام صاحب مهمان من نبود غریب که بود مهمان ایران که بود این طور مهمان نوازی سے کنند! صریحاً به او بگو اگر دیگر از این فضولیها کردی پدرت[3] را می سوزانم

---

[1] پدرش را مے آورند اصطلاح است یعنی سزای سخت مے دهند۔ [2] سبزی کا بیوپار۔

[3] پدرت را میسوزانم اصطلاح است یعنی سزای سخت مے دهم۔

بگوا گر دیگر چنین الفائے افتا دواز آدمہائے ما کسے بتو فحش بدہد اورا بیار پیشِ من اگر باید تنبیہش کرد خودم مے کنم۔ امام صاحب بیچارہ زبان نمے دانست حرفے از دہنش در آمد۔ دیگر کتک زدن یعنی چہ اگر بنا باشد ہر سبزی فروش و بقال و شقال[1] کتک بزند پس نظمیہ چہ کارہ است بندہ چہ کارہ ام ناظر را صدا کن"۔

پیش خدمت ناظر را صدا کرد آمد۔ گفتم "ناظر! آفرین بارک اللہ امروز خدمت کردی مستحقِ خلعت ہستی۔ بچہا بگوئید از اندرون یک سرداری[2] بیاورند"۔

یک سرداری از اندرون آوردند گفتم انداختند روی دوش ناظر و گفتم "ناظر! امروز زدے مرا پیشِ مہمان سفید کردی خلعت دادم۔ اگر خدا نخواستہ تو آنجا بودی و امام صاحب کتک مے خورد زیر چوب بہشت[3] مے کردم پدرپدر کار تان"۔

---

[1] شقال تابع مہمل بقال۔ [2] سرداری = در ہند اُور کوٹ گویند۔

[3] زیر چوب بہشت کردن = نرم کردن۔

ہمہ رفتند و مہمان الفاظِ حرامزادہ و بے ایمان را نوشت و دو سہ تا کاغذ ہم تصحیح کردیم و بعد مہمان گفت "دو شبہا وقتیکہ شما تشریف مے برید اندرون من تا دو ساعت دیگر می نشینم و در کتابِ سیاحت نامۂ ایران خودم واقعات ہمۂ ہر روز را مے نویسم ہنوز خیلے چیزہا در ایران است کہ ندیدم اگر میل دارید امروز برویم وزارت خانہ ہا را سیاحت بکنیم"

گفتم "بسیار خوب ولے خوب است اوّل اجمالی از وضعِ سلطنتِ ایران برائے جنابِ عالی عرض بکنم تا قبل از دیدنِ وزارت خانہا از حالت آنہا مطلع بشوید"

گفت "من تاریخِ ایران را خواندہ ام و در این سفر ہم اجمالی از حالتِ آن بدست آوردہ ام ولے یقین دارم از بیاناتِ جنابِ عالی ہم فوائدِ کلیہ خواہم بُرد"

در اثنائے گفتگوے ما چند نفر از دوستانے کہ روزِ سیزدہ بدر سرِ چشمۂ علی و شاہ عبد العظیم ملاقات شدند برائے دیدنِ دوستِ ہندی من آمدند و مشغولِ گفتگوے با او

شدند یکے از ایشان کہ حاجی شیخ احمد نام داشت
گفت "من در سفر مکہ از راہِ مصر بہ بمبئی رفتہ از آنجا
با ماشین تا لاہور رفتم۔ بسیارے از علما و بزرگانِ ہند
را دیدم۔ ہمہ فارسی مے دانند ولے تلفظِ ایشان
قدرے خشن است مثلاً کاف را مثلِ ما شدید
تلفظ نمے کنند قدرے شبیہ بگاف ادا مے سازند
دوم (accent) را کہ ما بہ جزء (syllable) اوّل کلمہ
مے دہیم در ہمہ ہند ہمیشہ بہ جزءِ آخر مے دہند مثلاً
در لفظ۔ رفتم ما مد را بہ رف و ایشان بہ تم مے دہند۔ و
اگر کلمہ یک جزء دارد ما مد را بہ حرف اوّل مے دہیم ایشان
بہ حرفِ آخر مثلاً در لفظ۔ وقت ما مد را بہ واو و ایشان
بہ تا مے دہند دیگر این کہ ما نونِ آخر کلمہ را ظاہر
مے کنیم و ہندیان اغلب نونہائے آخر را غنّہ مے کنند مثلاً
ما مے گوئیم جان و ایشان مے گویند جا ہمچنین لفظ خان
را خا مے گویند سبب فرق میان فارسی ما

وشما چیست"

آقاے آفتاب احمد گفت "ہندیان ہنوز ملتفت فرق میانِ تلفظِ فارسی ایران وہند نشدند۔ ولے تازگی یک مدرسِ ایرانی حیدرآباد ما فارسی را با اردو مقابلہ کردہ قواعدے براے تلفظِ فارسی جدید ایران پیدا نمودہ خدمتِ بزرگے بہ تلامذۂ فارسی ہند کردہ است۔ من قبل از سفرِ ایران آن قواعد را حفظ کردہ بودم۔ یکے ہمان تلفظ کاف است کہ فرمودید۔

دوم۔ مسئلۂ نون آخر کلمہ است کہ بیان کردید۔

سوم۔ در زبانِ اردو فتحہ نیست۔ عوضِ فتحہ اعرابے تلفظ میکنند کہ نہ ضمہ است نہ فتحہ و نہ کسرہ مثلاً اگر تلفظ اردوے لفظ من۔ را در حروفِ انگلیسی بنویسیم (mun) مے شود و تلفظ فارسیش (man) مے گردد۔ تلفظ اردوے کم (kum) و تلفظِ فارسیش (kam) مے شود۔ تلفظ اردوے رفتم (ruftum) و تلفظِ فارسی آن (raftam) است وھکذا

تمام حروفے کہ فتحہ دارند۔

چہارم۔ واو ویا کہ در فارسیِ ایران معروف خواندہ مے شوند در فارسی ہند اغلب مجہول تلفظ مے گردند۔ مثلاً تلفظِ ایران دیر (deer) است و در فارسی ہند (der) و تلفظ زور (zoor) و در فارسی ہند (zor) است اگرچہ شعرائے ایران بعضے از واو ویا را مجہول مے دانند و با آنہا واو ویا معروف را قافیہ مے بندند و لے در تکلم ایران واو ویا عموماً معروف اند۔

پنجم۔ در ہند الف را مثل فتحہ مد وار تلفظ مے کنند نتیجہ این مے شود کہ در تلفظ الف دہن خیلے باز مے شود و در تلفظِ ایران دہن کم باز مے شود۔ مثلاً اگر ایران لفظ جان را در حروف انگلیسی بیاوریم (jon) مے شود و در تلفظِ ہند (jan) مے گردد۔

ششم۔ ہر کلمہ کہ در فارسی ساکن الوسط است در اردو متحرک الوسط مے شود مثل۔ وقت۔ کہ تلفظ فارسیش (vikt)

وتلفظ ہندش (wuckut) مے شود۔ وبالعکس ہر کلمہ
کہ در فارسی متحرک الوسط است در ہند ساکن الوسط میشود
مثلِ لفظِ۔ تلف۔ کہ تلفظِ ایرانی آن (talaf) وتلفظِ ہندیش
(talf) است ومثلِ لفظ وسط کہ در ایران (vasat)
ودر ہند (wast) است۔

ہفتم۔ در تلفظِ فارسی واو۔ مثل حرف (v) انگلیسی از
دندانہاے بالا ولبِ زیرین ادا مے شود ودر ہندی
مثل حرف (w) انگلیس از دو لب ادا مے شود۔

ہشتم۔ در فارسی ایران باے کہ جزو کلمہ نیست مکسور است ودر
فارسی ہند مفتوح مثلاً لفظ۔ بجا۔ را ایرانیان (beja)
وہندیان (baja) گویند۔ بچشم۔ را در ایران (bechashm)
ودر ہند (bachashm) گویند۔ اگر بعد با ضمّہ باشد
در ایران آن را مضموم ہم خوانند تلفظ۔ بگو (bogoo)
وتلفظ۔ بخور (bokhor) است ولے در ہند عموماً با را
مفتوح خوانند۔

نہم۔ ہر کلمہ کہ آخرش ہا مخفی دارد اہلِ زبان ماقبلِ آخرش را مکسور خوانند و در ہند مفتوح مثلاً گفتہ در ایران (gofte) و در ہند (gofta) خواندہ میشود و رفتہ۔ در ایران (rafte) و در ہند (rufta) تلفظ مے گردد۔

دہم۔ ہمان مسئلہ است کہ فرمودید"

مہمانان تا قریب یک ساعت و نیم صحبت داشتند و گفتند "دیگر باید دردِ سر را کم کرد" بندہ گفتم "خدمتِ شما باعثِ مسرت است ہیچ دردِ سر نیست" بعضے از ایشان ما را برائے شام و نہار وعدہ گرفتند ولے عذر آوردیم کہ زمانِ حرکت نزدیک است و کار ہم زیاد است ولے باز دید خواہیم کرد۔ گفتند آقا (اشارہ بہ آفتاب احمد) راہ نگاہ بدارید نگذارید بہ این زودی تشریف ببرند" گفتم "اگر خودم سفری نبودم ہر طور بود آقا را نگاہ مے داشتم نمے گذاشتم باین زودی بروند۔ حال ہم کسے نمی داند مقدر چیست۔ شاید ماندنی شدیم

آن وقت آقا مجال خواهند داشت که طهران را درست سیاحت بکنند،، مهمانها تشریف بُردند نیم ساعت دیگر صحبت کردیم و ناهار خوردیم من رفتم اندرون مهمان هم استراحت کردند۔

## باب دوازدهم

بعد از ظهر آن روز در اندرون کار پیدا کردم ممکن نبود پیرولت نیایم برای مهمان عذرخواهی پیغام فرستادم و گفتم اگر میل دارند با یکی از آدمها سوار شده بعضی از باغات شهر را سیاحت کنند ساعت سه بغروب چای خوردند و سوار شدند بعد از مغرب برگشتند من هم عصری پیاده تا خیابان الماسیه رفتم و برگشتم یک ساعت از شب رفته بهم رسیدیم دیدم وارد دیوان حکیم سنائی را مطالعه میکند اشعار ذیل را که در باب تجرید است برای بنده خواند۔

| | |
|---|---|
| بسکه شنیدی صفت روم و چین | خیز و بیا ملک سنائی ببین |

تا همه دل شد تهی بی حرص و بخل | تا همه جان پاک شد بی کبر و کین

پای نهاده سر چرخ زیر قدم | دست نهاده ملک زیر نگین

زه زده کان ملکی زیر دست | تخت زده و اسب فلکی زیر زین

رسته ز ترکیب جهان مکان | جسته ز ترتیب شهور و سنین

بوده چو یوسف بچه در رفته باز | تا فلک از چاه به حبل المتین

زیر قدم کرده ز اقلیم شک | تا به نهان خانه عین الیقین

کرده قناعت همه گنج سپهر | در صدف گوهر و حسن دفین

کرده براعت همه ترکیب عقل | در تتق نکته نظمش رهین

با نقش سحر نمایان هند | در هوسش چهره کشایان چین

روح امین داده بدستش ازانکه | داده به مریم ز ره آستین

حکمت و خورسندی دنیش بس است | تا چه کند ملک و مکان و مکین

گاه ولی گوید هست او چنان | گاه عدو گوید هست او چنین

از همه فارغ و آزاد و خوش | چون گل و چون سوسن و چون یاسمین

خشم بر اعداش نبوده است هیچ | چشم بر ابروش ندیده است چین

بعد فرمودند انشاء الله فردا صبح به سیاحت وزارتخانه

می رویم امشب از وضع سلطنتِ حالیۂ ایران صحبت بداریم"۔
گفتم "سلطنتِ قاچاریہ در ایران این طور بود کہ امورِ ہیچ
ادارہ قانونِ مکتوبی نداشت و تکلیفِ ہیچ کارکنِ دولتی معین
نبود۔ ہیئتِ حکومتِ دولت عبارت بود از شاہ و صدرِ اعظم و
حکامِ ولایات و صاحب منصبانِ نظام و ہر کس رئیس[۱] یک
ادارہ یا حاکمِ جائے می شد عقلش قانونِ ملکی بود ہر کارے
کہ رضائے پادشاہ در آن بود و مردم ہم زیر بارِ مے رفتند میکرد
و ہمین کہ آن رئیس معزول مے شد رئیسِ دیگر منصوبۂ تبیاتِ
او ہم بہم مے خورد۔ از این جہت کارِ یک ادارہ یا حکومت
دائم در تغییر و تبدیل بود۔ مکرر دیدہ شد در یک سال
در شہرے عدلِ انوشیروانی جاری بودہ است و در سال
دیگر ظلم حجاجی۔ اگر حاکمِ عادل بود عدل جاری مے شد والّا

[۱] رئیس ادارہ بزرگ ادارہ است۔ این لفظ در ہند بمعنی پادشاہ غیر مستقل
مستقل است و ہر سلطانِ غیر مستقل ہند را رئیس خوانند۔

ظلم شغل ئے گشت سلاطین ما نصائح حکیم سیاسی ان سعدی علیہ الرحمۃ را فراموش کردند کہ مے فرماید

خبر داری از خسروان عجم
کہ کردند بر زیر دستان ستم

نہ آن شوکت و پادشائی بماند
نہ آن ظلم بر روستائی بماند

خطا بین کہ بر دستِ ظالم برفت
جہان ماند و او با مظالم برفت

خنک روزِ محشر تنِ دادگر
کہ در سایۂ عرش دارد مقر

بقومے کہ نیکی پسندد خدائے
دہد خسرو عادل و نیک رائے

چو خواہد کہ ویران کند عالمے
نہد ملک در پنجۂ ظالمے

سگالند از نیکمردان حذر
کہ خشم خدایست بیدادگر

حرام است بر پادشہ خوابِ خوش
چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامے بہ یک خردلہ
کہ سلطان شبان است و عامی گلہ

چو پرخاش بینند و بیداد ازو
شبان نیست گرگ است فریاد ازو

بد انجام رفت و بد اندیشہ کرد
کہ با زیر دستان ستم پیشہ کرد

نخواہی کہ نفرین کنند از پست
نکو باش تا بد نگوید کست

بارے مردم از ظلم حکام عاجز شدند و دوبہ علما را گفتند

و خیلے اظہارِ ارادت و خلوص بہ ایشان نمودند تا بہ وسیلۂ
آن علما ظلمِ سلطنت را قدرے کم بکنند۔ ایشان ہم کہ اقبالِ
مردم را بجز خود شان دیدند ادّعا ہائے کردند کہ در شریعتِ اسلام
برائے ایشان مقرر نہ شد از ان جملہ خواندنِ علمِ فقہ را
سببِ وصول بہ حق و کشف و کرامات جلوہ دادند و گفتند
عالم ولیِ مردم است و مردم نمے توانند آب بدونِ فتوا دادن
علما بخورند کم کم نفوذ علما زیاد شد و خانۂ ایشان پناہی شد
برائے دفعِ ظلمِ دولتیان و ایشان مجبور بودند احکامِ علما را
مجرے بدارند۔ اگرچہ بسیارے از علما ہم مردم را مے چاپیدند[1]
و سرِ ظلمہائے خود شان کلاہِ شرعی مے گذاشتند و لیکن چون
خرجِ ایشان کم بود در ظلم افراطے کردند۔
کم کم بواسطۂ ظلمِ اعضا سلطنت خرجِ دولت بیش از دخل شد
علاجش را این طور کردند کہ لشکر را کم کنند قوتِ دولت

[1] چاپیدن غارت کردن۔

کم شد و مردم توانستند پادشاه را مجبور به تغییر وضع سلطنت و تشکیل سلطنت مشروطه که عدل صرف است نمایند. اعضا سلطنت ظاهراً قبول مشروطه نمودند ولے باطناً مخالف بودند. جمعے از علماء هم فهمیدند که مشروطه نفوذ سیاسی ایشان را کم خواهد نمود یا دولتیان همدست شدند نمے گذارند اصلاحات مشروطه پیش رفت بکند. از این جهت است که شش سال است مشروطه دائر شده و هنوز خرابیهائے سلاطین سابق قاجاریه را اصلاح نکرده"

آقائے آفتاب احمد گفت "اگر رجوع به تواریخ ملل دنیا بکنیم مے بینیم که اصلاحات مشروطه تدریجی است۔ در ابتدائے آن مردم دو حزب مے شوند و حزب مخالف همیشه رشتهائے حزب موافق را پنبه مے کند تا سالها مے گذرد مردم عادی به مشروطه مے شوند و همه متحد شده اصلاحات مے کنند۔ شش سال چیزے نیست تا ده سال هم اگر ایرانیان نتوانند اصلاحات بکنند دیر نمے شود آخر خواهند کرد"

گفتم "صحیح است۔ ولے حالِ ایران را با حالِ ملل دیگر کہ در قدیم مشروطہ یافتند قیاس نمے شود کرد۔ آن ملل دشمن خارجی نداشتند و دشمنی داخلیِ ایشان کم کم مبدل بدوستی شد امّا ایران از اشتباہاتِ سلاطینِ قاچاریہ در سیاست و تعلقات بین المللی طورے واقع شدہ کہ باید خیلے زود اصلاحات بکنند و الّا دو چار اشکالاتِ سخت خواہد شد حالا کہ سلطنتِ ما خیلے فضول[1] پیدا کردہ است خدا رحم بکند"

آفتاب احمد "خدا با مسلمانان است نمے گذارد ما ذلیل بشویم"

جواب دادم "خدا نمے خواہد ما ذلیل بشویم ولے ما خودمان واریم خودمان را ذلیل مے کنیم اِنَّ اللّٰہَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا بِاَنْفُسِھِمْ۔

[1] فضول کسے است کہ در کارِ دیگرے مداخلہ بیجا کند۔

مہمان گفت "حالا بفرمائید مشروطہ ایران چہ وضع است
مثل مشروطہ انگلیس است یا طور دیگر"
گفتم "عین مشروطہ انگلیس کہ نے تواند در ایران جاری
بشود زیرا مذہب و رسوم و عادات ما غیر از مال انگلیسہا است
مشروطہ ایران را از اروپا گرفتند و سے تغییر دادہ موافق مزاج
ایرانش ساختند۔ فعلاً مشروطۂ ما این است کہ سلطنت
عبارت از دو قوۂ است (۱) مقننہ (۲) مجریہ مجلس
شورائے ملی و مجلس سنا[1] قوۂ مقننہ است و شاہ و وزراء
قوۂ مجریہ ہستند۔ ہشت وزارت خانہ داریم۔
(۱) وزارت مالیہ۔ (۲) وزارت عدلیہ۔ (۳) وزارت داخلہ۔
(۴) وزارت جنگ۔ (۵) وزارت امور خارجہ۔ (۶) وزارت
معارف۔ (۷) وزارت فوائد عامہ (۸) وزارت پست و تلگراف

---

[1] مجلس سنا دار الاعیان۔ این لفظ فارسی است بمعنی روشنی و لے از
لفظ سینیٹ فرانسوی بر داشتہ شد۔

کابینۂ وزرا عبارت از رئیس الوزرا و ہشت وزیر است"
مہمان پرسید "حکّام ولایات را چہ وزیرے معیّن میکند؟"
گفتم "ہر حصّۂ از ملک کہ در آن حاکمے مے رود اگر دارائے
چند شہر است آن را ایالت مے گویند و اگر یک شہر دارد
آن را ولایت مے گویند حکّام ایالات و ولایات را وزیر
داخلہ معین مے کند"
بارے ازین قبیل سوال و جواب میانِ من و مہمانم خیلے
واقع شد تا ساعت چہار شام آوردند خوردیم و چندہ خدا
حافظے کردہ رفتم اندرون۔

## باب سیزدہم

صبح در اندرون کار داشتم چائے را مہمان جا خوردم
چہار ساعت بہ ظہر ماندہ آمدم بیرون اسپہا زین کردہ حاضر
بودند با مہمانم سوار شدہ اوّل رفتیم وزارت داخلہ۔ خود وزیر
داخلہ آن روز نیامدہ بود مہمانم را بہ معاون وزارت داخلہ

معرفی نمودم - ادارات متعددهٔ آن وزارت نشان مهمانم
دادم قریب یک ساعت و نیم طول کشید بعد رفتیم
وزارت عدلیه - دبیر الملک وزیر عدلیه موجود بود اما
از بس جمعیت سرشش بود که مناسب ندیدم بروم و او را
ملاقات بکنیم همان ادارات وزارت را مفصل دیدیم اما
پسند مهمانم نبود - می گفت "خیلی از اینها که در
محکمهای عدلیه نشسته اند از علم قانون بی خبر
بنظر می آیند" -

گفتم "صحیح است لیکن چون ابتدای کار است
بهتر از این امکان ندارد" چون قریب ظهر بود برگشتیم
خانه نهار خوردیم دوباره سوار شده رفتیم وزارت خانهای
دیگر را هم دیدیم - در وزارت جنگ خود شاهزاده فرمان فرما
وزیر جنگ بود مهمانم را با ایشان معرفی نمودم - خیلی
خوشحال شد و با ایشان قدری صحبت کرد - من گفت
"خوب است آقا (اشاره به مهمان) را بیاورید بخانه

تا مفصّل صحبت بداریم۔"

گفتم "ما ہر دو ہمین نزدیکیہا ارادۂ سفرداریم۔ اگر زنده ہستیم یقیناً خدمتِ حضرتِ والا شرفیاب مے شویم"۔

سہ بغروب برگشتیم خانہ چاے خوردیم و من رفتم اندرون خیال کردم بہ کتابِ یادداشتم رجوع بکنم بہ بینم از روزِ ملاقات با مہمانم تا آن روز چہ قدر الفاظ یادداشت کردم دیدم ماشاءاللہ خیلے شده است۔ در دلم گفتم "اگر اتفاقاً گذارم بہ ہند بیفتد اُردو را خیلے زود یاد خواہم گرفت" امّا دیدم یادداشتِ من نقص دارد زیرا من الفاظ فارسی ہستند (یا اُردو) را نوشتم و مقابلِ ہر لفظ آن لفظے را نوشتم کہ در فارسیِ ایران مستعمل است ولے نمے دانستم در اُردو جاے آن لفظِ فارسی ایرانی چہ استعمال مے کنند از این جہت شب کہ برگشتم بیرون این مطلب را بہ مہمان عرض کردم او ہم فہمید کہ یادداشتم ہمین نقص را دارد لہٰذا ہر دو رفتیم در اطاقِ تحریر از جیبِ میز کاغذ بیرون آوردیم جدول ترتیب دادہ مشورت با ہم بگیریم

| الفاظے راکہ ہے خواستیم پیدا کردہ نوشتیم۔ درج ذیل ہست۔ | | | |
|---|---|---|---|
| الفاظ فارسی ہند | معادل فارسی ایران | الفاظ فارسی ایران | معادل اردو |
| ماما | کلفت | ماما | دائی |
| دائی | ماما | دائی | ماموں |
| غصہ | غضب تغیر | غصہ | غصہ |
| ایمان | امانت۔ دین | ایمان | مذہب |
| سلوک | احسان | سلوک | رفتار |
| سرکار | دولت | سرکار | صاحب۔ مالک |
| مہتر | کناس | مہتر | سئیس |
| شادی | عروسی | شادی | خوشی |
| غریب | فقیر | غریب | مسافر |
| امیر | متمول | امیر | سردار |
| انتقال | مرحوم شدن | انتقال | ایک جگہ سے دوسری جگہ جانا |
| برابر | درست | برابر | مقابل |

| الفاظ فارسی ہند | معادل فارسی ایران | الفاظ فارسی ایران | معادل اردو |
| --- | --- | --- | --- |
| لفافہ | پاکت | لفافہ | چھوٹی چیز ایک بستہ پر لپیٹی جاتی ہے |
| کرور | دہ میلیون | کرور | پانچ لاکھ |
| پچھوا | [illegible] | پچھوا | وہ ہوا جو پچھم سے چلتی |
| بریانی | پلو | بریانی | قیمہ |
| زر | پول | زر | سونا |
| خراب | ضایع - بد | خراب | شہدہ |
| حجام | دلاک | حجام | سینگی لگانے والا |
| فصل | زراعت | فصل | موسم |
| غلیظ | کثیف | غلیظ | گاڑھا |
| افسر | صاحب منصب | افسر | تاج |
| مرغ | خروس | مرغ | مرغی - پرندہ |
| تواضع | مہمان نوازی | تواضع | کسی کے لیے کھڑا ہونا |
| معمار | بنّا | معمار | مستری |

| الفاظ فارسی ہند | معادل فارسی ایران | الفاظ فارسی ایران | معادل اردو |
|---|---|---|---|
| پنجره | قفس | پنجره | جھروکے والا دروازه یا کھڑکی |
| عزیز | خویش | عزیز | پیارا |
| گلاب | گل | گلاب | عرقِ گلاب |
| نذر | پیشکش | نذر | منّت |
| ناشتا | نهار-غلیان | ناشتا | چھوکا |
| مذاق | شوخی | مذاق | ذوق ذائقه |
| نقصان | ضرر | نقصان | عیب |
| برف | یخ | برف | پالا |
| دروازه | در | دروازه | شہر کا دروازه |
| دالان | ایوان | دالان | چھتا ہوا راسته |
| تکلیف | زحمت | تکلیف | فرض |
| شیر | ببر | شیر | ببر |
| کرسی | صندلی | کرسی | تخت یا چوکی |

| الفاظ فارسی ہند | معادل فارسی ایران | الفاظ فارسی ایران | معادل اردو |
| --- | --- | --- | --- |
| تماشا | بازی | تماشا | تماشا |
| تقریب | سفارش | تقریب | اندازہ سے |
| کلّہ | رخسار | کلّہ | سر |
| رقم | مبلغ | رقم | تحریر و خط یا اعداد |
| ناخوش | دلتنگ | ناخوش | بیمار |
| حقّہ | قلیان | حقّہ | ڈبّا |
| پیالہ | فنجان | پیالہ | کٹوری |
| سیاہی | مرکّب | سیاہی | رنگ سیاہ |
| روشنائی | مرکّب | روشنائی | روشنی |
| اشتہار | اعلان | اشتہار | شہرت |
| باشندہ | ساکن | | |
| رسالہ | مجلّہ | رسالہ | چھوٹی کتاب |
| دستخط | امضاء | دستخط | بادشاہ یا بڑے حاکم کی لکھی ہوئی چیز |

| الفاظ فارسی ہند | معادل فارسی ایران | الفاظ فارسی ایران | معادل اُردو |
|---|---|---|---|
| مضبوط | محکم | مضبوط | مرتب |
| لاش | نعش | لاش | ایک مردہ جانور |
| روزگار | روزی | روزگار | دُنیا |

ساعت چہار گفتم شام بیاورند رفتیم در اطاق غذا شام خوردیم و برگشتیم در اطاق نشستیم قدرے صحبت داشتیم ساعت پنج خدا حافظے کردہ رفتم اندرون۔

## باب چہاردہم

صبح آمدم بیرون دیدہ مہمان گفتم در امروز ہفتم حمل است یعنی حال برائے شیراز دیدن ایام بہار است ہوا نہ گرم است و نہ سرد اگر سوار رویم بہتر از کجاوہ است، بعد از مشورت قرار ہمین شد کہ من و مہمان سوار اسپہائے بندہ بشویم و برائے آبدارخانہ و مفرش مال چاردار کرایہ بکنیم چون ایام بہار بود در راہ جنوب ہم ابن سے داشتیم ہر روز قافلہ در حرکت است

لهذا خودم نرفتم کاروانسرا همان نوکر را فرستادم رفت پنج قاطر از
جلودار کرایه کرد از قرار قاطری دوازده تومان بیعانه داد و یک
جفت جوال[1] هم از چاروادار گرفت. بعد از مراجعت نوکر من
رفتم اندرون اسبابهای سفر را ملاحظه کردم. دیگبر[2] و قبل[3] منقل
و چهارپیشه[4] و سماور سفری و تنگهای[5] بیگی چرم گرفته و سایر لوازم
همه را در یک اطاق گذاشته بودند دیدم دلم برای سفر کنده شد.
ظهر که آمدم بیرونی به مهمان گفتم "امروز عصری میرویم بازار بعضی
چیزهائی که برای راه شما یا من لازم داریم میخریم". چونکه عازم سفر
بودیم ولی بی خیال که اگر موافق تدبیر من شود تقدیر. سر نهار و بعد
از آن برای چیزهائی که باید از بازار بخریم مشورت میکردیم. بعد شدم
رفتم اندرون پرسیدم از بازار چه باید خرید و مهمان هم قدری دراز کشید.

---

[1] کیسهٔ پشمی بزرگ است. [2] دیگبر دیگ بزرگ است که در میان آن ظروف دیگر برای سفر میگذارند. [3] قبل جای قلیان و اسباب آن است. [4] چهارپیشه صندوق کوچک است که در آن خانهای کوچک برای اسباب چای و لاله میسازند. [5] تنگ ظرف آب.

دو ساعت از ظهر گذشته صداے شلیکهاے پیاپے تفنگ
را شنیدم آمدم توے حیاط[1] بیرونی مهمان هم آنجا بود و دیدم صداے
توپ هم مزید شد مثل اینکه جنگ سختے در یک گوشهٔ شهر جاری باشد
ناگاه صداے ترکیدن یک نارنجک آمد خانه ها را به لرزه درآورد
من دست پاچه[2] شدم که چه قیامتے برپا شده آدمها را صدا
کردم بفرستم بیرون خبرے بیاورند ناگاه دیدم یکے از آدمها
که بیرون بود نفس زنان آمد گفت "آقا! بفرمائید در خانه
را ببندند و تفنگها را هم بیاورید بروید پشت بام را سنگر[3] کرده
بنشینیم شاید به اینجا هم حمله بیاورند"

گفتم "دیگر چه خبر شده است؟"

گفت "حزب اعتدالی و مجاهدین آنها در پارک
امین السلطان منزل سردار ملی جمع شده و دولت دارد با
ایشان مے جنگد"

مهمان من از شنیدن بیانِ نوکر خیلے ترسید و بمن

---

۱ حیاط- صحن- ۲ دست پاچه- مضطرب- ۳ سنگر- مورچل-

کرد و گفت: آقا! چه باید کرد؟

گفتم: در شهر طهران بلکه هر شهر ایران از این قبیل اتفاق خیلی می‌افتد، با کسی کار ندارد. خانهٔ ما هم خانهٔ امنیست. مسلّم دزد هم نمی‌تواند داخل خانهٔ ما بشود. تفنگ و ششلول[١] که چندتا داریم، سه هزار فشنگ[٢] هم داریم. آب در آب انبار هم در خانه داریم. از این بیان اطمینان برای مهمان پیدا شد و برگشت طرف اطاق خودش که ششلولش را بردارد بیاورد.

گفتم: در حیاط نوکرها کشیک می‌کشند تا خبر تفصیلی برسد.

بعد گفتم: دو تا صندلی آوردند گذاشتند تو حیاط. مهمان و من نشستیم. پرسید اعتدالی و انقلابی چیست؟ گفتم: بعد از آن که محمدعلی شاه مخلوع مجلس شورای ملی را خراب کرد، جمعی از مشروطه خواهان را قتل و حبس و تبعید کرد. مجاهدین که لشکر ملی اصفهان و گیلان به ریاست سردار اسعد بختیاری و سپهدار مازندرانی طهران را فتح کردند محمدعلی شاه پناه به سفارت روس برد و از ایران تبعید شد.

---

١ ششلول: ریوالور — ٢ فشنگ را در هند کارتوس گویند.

پسرش را شاه کردند و مجلس شورای ملی را تجدید نمودند جمعی از
مشروطه خواهان و بسیاری از مستبدین که خود را مشروطه خواه
جلوه دادند جزبی تشکیل داده آن را اعتدالی نامیدند و طرف
مقابل خود یعنی مشروطه خواهان غالی را انقلابی نام دادند چند
ماه که نزاع لفظی داشتند اعتدالیها می گفتند انقلابیها بیدینها
هستند و ایشان هم می گفتند اعتدالیها مستبدند. جمعیت اعتدالیها
در مجلس زیاد بود کم کم ستارخان سردار ملی و باقرخان سالار
ملی و آقا سید عبدالله مجتهد را با خودشان متحد کردند از حجة الاسلام
ملا محمد کاظم خراسانی ساکن نجف اشرف هم یک تلگراف بر ضد
انقلابیها به مجلس مخابره کردند. انقلابیها از هر راهی نا چیز شدند
آدم فرستادند آقا سید عبدالله را کشتند اصناف طهران مسجد مروی
را مرکز قرار داده بلوا کردند و قتله آقا سید عبدالله را از دولت خواستند کابینه[۱]
حال طرف دار انقلابیها است گوش بحرف اصناف نداد و [illegible]

---

۱ کابینه هیئت وزرا است و این لفظ را خود از لفظ فرانسوی گرفته است.

هم دست درآورده اوّل دو نفر از ایشان را انقلابیها را و آنها کشتند
بعد در خانهٔ ستارخان با اسلحه جمع شده جدّاً از دولت بیرون
کردن انقلابیها از مجلس و بدست آوردن قاتل آقا سید عبدالله
را خواستند اداره نظمیه حکم به متفرق شدن ایشان داد و قبول
نکردند دولت هم مشغول جنگ با آنها شد. گمان میکنم
اعتدالیها پیش بردند

پارک تا دو سه ساعت جنگ جاری بود و بعد صداهای توپ
و تفنگ تمام شد. یکی از آدمهارا فرستادم رفت تحقیق کرد و خبر
آورد اعتدالیها مغلوب شدند دولت دیوارهای پارک را خراب کرده
جمعیت آنجا را متفرق ساخت و بسیاری را هم گرفتند از طرفین
جمعی کشته شدند. پارک سردار ملی هم گلوله برداشت. مهمان گفت
در حالا سفر رفتن با تهران میسر نمی‌شود

خندیدم گفتم دیگر تو بیابان گیر کردید اینجا منزل خودتان است
چند روز دیگر هم استراحت بفرمائید. هر وقت سفر امکان پیدا شد

---

۱ پهلو لفظ فرانسوی است بمعنی پیشوا و سابق

ـه رویم - اگرچه جنگ امروز فردا در حالت طهران نمی آورد ولی احتمال هست روز راهها نا امن بشود - در هر صورت تا یک ماه دیگر مصلحت نیست از طهران بیرون برویم. بعد این اشعار حکیم انوری را خواندم -

اگر محوّل حال جهانیان نه قضاست
چرا مجاری احوال بر خلاف رضاست
بلی قضاست به هر نیک و بد عنان کش خلق
بدان دلیل که تدبیرهای جمله خطاست
کسی ز چون و چرا دم همی تواند زد
که نقشبند حوادث ورای چون و چراست
هزار نقش برآرد زمانه و نبود
یکی چنان که در آیینه تصور ماست

بعد دولتم گفت لعنت بر زایچه منجم باشی که می خواست ما را به کشتن بدهد - حکایت منجمان انوری یادم آمد که خبر داده بود در شب معینی بادهای سخت خواهد وزید و خیلی خرابی خواهد کرد از قضا در آن

شب ہیچ باد نیامد وحتے چراغ بالاے منارۂ مسجد ہم خاموش نشد۔ شاعرے او را این طور ہجو کرد۔

گفت انوری کہ از اثر بادہاے سخت
ویران شود سراچہ و کاخ سکندری
در روز حکم او نہ وزید است ہیچ باد
یا مرسل الریاح تو دانی و انوری

در این جلد ہمین اندازہ اکتفا مے کنم۔ انشاء اللہ در جلد سوم حالات توقف یک ماہ دیگر طہران و مسافرت بہ اصفہان و شیراز را خواہم نوشت اگر علماے ہند خدمتم را بہ پسندند۔ از تو بہ یک اشارت از ما بسر دویدن۔

سید محمد علی پروفیسر فارسی
نظام کالج حیدرآباد دکن